

JIRÍ VYKOUKAL, BOHUSLAV LITERA,
MIROSLAV TEJCHMAN

Východ.

Vznik, vývoj a rozpad
sovětského bloku
1944–1989

NAKLADATELSTVÍ LIBRI
PRAHA 2000

to především v souvislosti s kulturní renesancí destalinizace a vznikem variantních představ o další budoucnosti, kde působila snaha tyto věci ovlivňovat, i když spontánní vývoj snahu o manipulaci zanedlouho pohltil a eliminoval.

Reformy, které se většinou ztotožňují s již často velmi propracovanými a důmyslnými koncepcemi politického, hospodářského a společenského uspořádání poststalinských společností (Štikova hospodářská reforma v Československu, dočasný návrat socialistických ekonomů v Polsku, ale také nový hospodářský mechanismus v každovském Maďarsku), nebo populární slogany či ideové konstrukce, které se s nimi spojovaly (socialismus s lidskou tvář, tání, nový evolucionismus), byly pouze špičkou ledovce, který se dal po Stalinově smrti do pohybu. Z hlediska výsledků destalinizace, lépe řečeno z hlediska faktu, že destalinizace všude končila nějakým typem rekonstrukce či stabilizace, se dá usoudit, že Chruščov podnikl po roce 1956 v podstatě výpravu do neznáma, která byla z hlediska zachování systému rovnoměrně nutná i zhubná. Zlomemí tohoto pohybu přichází opět ve dvou rovinách, kdy z důvodu neusazenosti začínou satelitní režimy praskat ve švech, zatímco v Sovětském svazu vytváří Chruščov jakýsi „stalinismus v rukavičkách“ a snaží se bez použití teroru manipulovat a hýbat systémem tak, že státní a stranický aparát opět postrádá pocit jistoty a bezpečí. Chruščovovy kukuričné, umělecké a jiné zachvaty a mánie nemusely být jen výrazem podivných osobních sklónů, ale také důsledkem pohybu v neznámém prostoru, jehož obsah teprve posléze definovalo období Brežněvovy vlády.

III. REKONSTRUKCE SYSTÉMU

PROBLÉM NEOSTALINISMU

Po otřesech druhé poloviny 50. a takřka celých 60. let se stabilizoval sovětský blok i jeho součástí. Tento typ stabilizace se často označuje pojmem neostalinismus, ačkoliiv neměl s původním stalinismem příliš mnoho společného. Asi nejviditelnější a také, přímo ve fyzickém slova smyslu, asi nejcitelnější změnou ve vztahu k stalinovskému období byl samozřejmě odliv přímého násilí a brutálního teroru z politického života. Násilí zůstalo přítomné, avšak nemělo již svůj paušálně bezohledný charakter, začalo se uplatňovat selektivním způsobem tam, kde se uvnitř systému objevily trhliny, které ohrožovaly jeho identitu nebo soudržnost bloku. Rezignace na paušální teror vycházela z povahy destalinizace jako ukončení stalinismu, který byl natolik specifickým systémem, že jeho prostá repika nebyla možná. Nikdo ze Stalinových pohrůbek nebyl schopen dosáhnout jeho výlučného postavení a jestliže se poststalinské poměry ustálily v podobě kompromisu „kollektivního vedení“, pak tento kompromis mohl být trvalý pouze tehdy, pokud účastníkům (a na ně napojeným klientům) garantoval elementární bezpečnost. Svým způsobem se tak sklon k systémovému polycentrismu, který se v Sovětském svazu doby pozdního stalinismu prosadil jako důsledek války, byl ve skoro neviditelné podobě, stal trendem více než viditelným a probíhajícím se známými a odlišnými důsledky v Sovětském svazu a jeho satelitním pásmu.

Spojení polycentrismu s reformními kroky, jejichž motivace byla často velmi nejednoznačná (reforma jako způsob odlišení skupin v mocenském boji, reforma jako ochota ke změně, jejíž konec nikdo nedohlédne, reforma jako způsob zvládnutí krize bez narušení systému), vyvolávalo efekt odlišnosti záměru a cíle. Jakékoliv uvolnění poměrů bez předem daných a vynutitelných pravidel způsobovalo průlom do statu quo především v těch zemích, kde po válce existovala silná a „dlouhá“ lidová demokracie se slabou a „krátkou“ národní frontou (Československo, Maďarsko, Polsko). Naopak v ostatních případech (balkánské země) byly tyto průlomy zvládnuty bez výraznějších problémů.

Chruščovovský styl tak v každém případě zahrnoval určitá rizika svou nevypočitatelností a pojetím politiky jako seriálu kampaní, které zase velmi

často vycházely z momentální snahy potlačit opozenty. Tento styl mohl být v sovětském prostředí užitečný do té doby, než došlo k potlačení setrvačných prvků stalinistického modelu a nové elity se začaly v systému zabývat – a začaly také požadovat garance svého setrvání na nových místech.

Uklidující trend, který do sovětských realit vnesl Brežněv a Kossigin, však jen nahradil předchozí dilema rizikového pohybu dilematem rizikové stability. Nové vedení převzalo Sovětský svaz v dosti chaotickém stavu a pokud chtělo chaos odstranit, muselo stabilizaci uskutečňovat také skrze určité změny, ale toto úsilí se záhy dostalo do úzkých stejně tak jako předchozí reformy. Pokus o kombinaci trhu a plánu v období Kossiginových reform druhé poloviny 60. let skončil bez výsledku. Snaha o nápravu v rámci poststalinistických poměrů představovala kvadraturu kruhu a na přelomu 60. a 70. let se jako nejpříznivější objevuje politika, jejímž cílem je vymazat ze sovětských realit většinu toho, co přinesl vývoj po roce 1953, resp. 1956, a navázat na pevné a „osvědčené“ poměry stalinistické éry. Pouze v tomto slova smyslu je pak možné akceptovat pojem neostalinismus jako označení pro brežněvovskou éru po roce 1970, jejímiž průvodními znaky byla rehabilitace Stalina a ostrakizace pojmu reforma.

To však také bylo to jediné podstatné, co stalinskou a brežněvovskou éru spojovalo. Zásadní rozdíl, který naznačuje již zmíněné odlišné pojetí a uplatňování státního násilí či teroru, spočíval v tom, že stalinismus i ve své pozdní poválečné podobě stále představoval „kreativní“ fázi vývoje sovětského systému, dozrívání jeho, řekněme, modernizačního potenciálu mezinárodního období (v anglojazyčné literatuře můžeme najít pojem *high-stalinism*). Naproti tomu brežněvismus byl pokusem o „údržbu“ tohoto systému ve fázi, kdy začínal ztrácet dynamiku a schopnost dalšího rozvoje. Z hlediska konečného výsledku, to jest neúspěchu jak chruščovovské inovace, tak brežněvovské stabilizace, se zdá, že stalinismus představoval natolik unikátní útvar, že bez jeho tvůrce jej nebylo možné ani rozvíjet, ani reformovat. Jinak řečeno, ve své unikátnosti byl stalinismus hlavní příčinou opakovaných selhání o zajištění rozvoje poválečného sovětského systému a nakonec i jeho přechodu. Tento fakt byl relevantní nejen pro samotný Sovětský svaz, ale na konec i pro celý sovětský blok v závěru jeho existence.

Ve své původní podobě ke konci války a v prvních poválečných letech byly sovětské državy ve střední a jihovýchodní Evropě utvářeny se zcela konkrétním záměrem nejprve jako vojensko-bezpečnostní pásmo, poté jako hybridní přechodná zóna mezi Východem a Západem a nakonec jako sovětský vnější štít a objekt hospodářské a surovinové exploatace. Nikdy však nebyly vnímány a nikdy nebyly v pravém slova smyslu „sovětskými“ systémy, jelikož jejich „sovětskost“ byla pouze funkcí sovětské kontroly nad tímto regionem. Moskva v důsledku konfrontace se Západem nakonec potřebovala tyto země jako „komunistické“, protože tím pro ni vznikala standardní

situace, v níž se byla schopná orientovat. Stejně tak ovšem, když pragmatické důvody zavedení komunismu pomíjely, byla-li výhodnější jiná cesta nebo mohla-li část regionu existovat mimo sovětskou kontrolu, Moskva se od komunismu velmi rychle a bez větších problémů distancovala. Ukazuje to již Stalinův poměr k německé otázce, zcela zjevně vystupuje tento faktor do popředí v případě Finska a Řecka. Po Stalinově smrti je zase například Berija s podivuhodnou lehkostí ochoten vzdát se Německa a uvolnit kontrolu nad satelity. Konečně také od 70. let se Moskva velmi lehce snesla s touto částí rozvojového světa, která se vydala tzv. nekapitalistickou cestou rozvoje. Přitom „marxistické režimy“ ve Třetím světě nejen neměly nic společného s evropskou tradicí marxismu, ale svým vnitřním uspořádáním (osobní či klanové diktatury) byly vzdáleny i „standardním“ zemím sovětského bloku. V sovětské politice přitom nejde o neznámou věc: na přelomu 30. a 40. let, kdy Moskva potřebovala mít co nejlepší vztahy s Německem, neváhala a sama iniciativně a masově likvidovala vedení komunistických stran inkriminovaného regionu a vydávala německé antifašisty nacistům, Komunistickou stranu Polska dokonce rozpustila.

Do Stalinovy smrti tedy sovětský blok plnil roli strategického regionu a rezervování pracovní síly a dalších, hlavně surovinových, zdrojů. Místní komunistické strany působily víceméně v roli zmíněných „šatů“. Po roce 1953 se však situace změnila. Trvalým důsledkem destalinizace bylo odstranění svévolné arbitráže a na základě zkušenosti jednolitých krizí byl stanoven určitý soubor pravidel, jejichž dodržování zaručovalo jistou soudržnost a srovnatelnost vnitřních poměrů stejně tak jako soudržnost a stabilitu bloku. Zachovávaní určité symboliky, důraz na určité znaky a výkon určitých, z dnešního úhlu pohledu takřka šamanských rituálů, představovalo nikoliv podstatu poměrů, ale jejich symptom. Tyto věci byly špičkou ledovce, ale současně signalizovaly, že ledovec existuje.

Podobný charakter měl i komunistický *newspaper*, vědecký objekt lingvistických či filozofických úvah z důvodu svého manipulačního potenciálu. *Newspaper* dosáhl svého zenitu v době stalinismu, kdy představoval skoro jakýsi „liturgický“ jazyk, prostředek účasti mas na „svatém“ díle revoluce, ale současně obsahoval výrazně praktický a účelový prvek, signalizující existenci určitých politických a společenských realit. V brežněvovském období se *newspaper* výrazně formalizoval a nepůsobil již jako prostředek autoidentifikace, nýbrž znovu jako symptom určité situace. Zjednodušené řečeno, používali se *newspaper*, existuje reálný socialismus. I tady se projevovala vlastní podstata neostalinismu, který se na rozdíl od své „kreativní“ předlohy pohyboval v rovině „údržby“.

Takto pojmá charakteristika neostalinismu je podstatná pro pochopení vývoje Sovětského svazu a sovětského bloku v 70. letech a první polovině 80. let, podstatná pro pochopení nové struktury sovětského bloku. Stalinový

model absolutní kontroly byl vystřídán nejprve rozvolněním, jehož protisystémové či protiblokové výstředky řešil Sovětský svaz jednotázovou vojenskou akcí, a poté nahrazen formalizovanou a formální soustavou pravidel, která poněkud redukovala možnosti sovětské arbitráže (což nevyplulovalo nátlak) ve prospěch místních komunistických garnitur, které tak z role „šafářů“ povýšily na jakési „místodržící“.

Tab. 56 – Zahraniční obchod mezi USA a zeměmi sovětského bloku v letech 1961–1968 (export/import v miliónech dolarů)

	1961	1962	1963	1964
Albánie	-/-	-/-	-/-	0,01/0,102
Bulharsko	0,047/1,2	0,033/1,1	0,137/1,1	4,8/1,1
Československo	7,3/9,2	7,1/9,9	9,7/10,3	11,3/12,7
NDR	2,7/2,5	1,6/3,0	6,4/3,1	20,2/6,6
Maďarsko	1,3/2,0	0,8/1,1	17,2/1,5	13,6/1,6
Polsko	74,7/41,3	94,4/45,8	108,8/43,8	138,0/54,2
Rumunsko	1,4/1,3	0,8/0,6	1,2/0,7	5,1/1,2
celkem*	90,6/57,8	109,8/62,6	146,4/61,1	195,0/78,3

	1965	1966	1967	1968
Albánie	0,008/0,113	0,166/0,109	0,056/0,335	-
Bulharsko	3,6/1,1	3,6/2,5	4,2/2,8	4,0/3,7
Československo	27,6/16,7	37,3/26,2	19,2/26,2	14,0/23,8
NDR	12,4/6,5	25,2/8,1	26,3/5,6	29,0/5,9
Maďarsko	9,3/2,0	10,1/3,0	7,6/3,9	11,2/3,8
Polsko	35,4/65,8	53,0/82,9	60,8/91,0	82,4/96,9
Rumunsko	6,3/1,8	26,7/4,7	16,8/6,2	16,7/5,6
celkem*	94,8/94,0	155,9/129,0	134,9/135,7	157,3/139,7

* údaje celkem zahrnují také data pro Albánii za léta 1961–1963 a údaje pro Estonsko, Litvu a Lotyšsko za rok 1961 (sumy zahraničně obchodního obrátu tu byly nižší než 1% exportu nebo importu USA)

Zdroj: Mania A., Bridge Building. Politika USA wobec Europy Wschodniej w latach 1961–1968, Kraków 1996, s. 84–85

Charakter změny vztahů uvnitř sovětského bloku však nebyl pouze jeho vnitřní záležitostí, ale odehrával se v situaci, kdy Sovětský svaz na přelomu 60. a 70. let začal stále výrazněji zaostávat za západním světem. Původně euforický Chruščovův výrok o dohnání a předechnání kapitalismu se mohl nahradit nejprve sloganem o udržení kroku, poté udržení druhé pozice a nakonec snahou kamuflovat stále rostoucí propast. Komunistický svět, postavený v základatelešské éře stalinismu na sovětskou praxi profilovaném modelu klasické těžkopřůmyslové industrializace, nebyl schopen postavit proti

technologické inovaci Západu adekvátní rozvojový model. V ideologii je možné najít pokusy o formulaci alternativní strategie v podobě doktriny tzv. rozvinutého socialismu na přelomu 60. a 70. let, která operovala s tendy frekventovaným konceptem vědeckotechnické revoluce (populární zkratka VTR). Tyto pokusy však v perspektivě vzaly za své s ropnou krizí první poloviny 70. let, na kterou sovětský blok reagoval s několikaletým zpožděním, což pouze kumulovalo její destruktivní charakter, který se výrazně projevil na příklad ve snížené možnosti do té doby příznačného periodického startování investičních vln.

Tab. 57 – Roční míra investičního růstu v evropských socialistických zemích v letech 1971–1981 a podíl investic na vytvářeném národním důchodu za léta 1976–1980

	roční míra investičního růstu v %			podíl investic v %	
	1971–1975	1976–1980	1976–1980		
Bulharsko	6,7	4,1	36,6		
Československo	6,8	3,9	33,7		
Maďarsko	5,6	4,4	37,8		
NDR	3,8	5,3	31,0		
Polsko	17,1	-0,4	35,9		
Rumunsko	10,7	9,8	40,5		
Sovětský svaz	6,8	3,9	29,4		

Zdroj: Szpak J., Historia gospodarcza powszechna. Warszawa 1997, s. 283

Snížená investiční schopnost znamenala pokračující pokles růstu národního důchodu, který na přelomu 70. a 80. let dospěl v Polsku do stavu záporného růstu a v ostatních zemích vyvolal horečnou pseudoreformní aktivitu, ztělesněnou v řadě různých opatření, komplexních a jiných plánů.

Tab. 58 – Průměrné roční tempo růstu národního důchodu v evropských socialistických zemích a SSSR za léta 1956–1980 (v %)

	1956–1960	1961–1965	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1951–1980
Bulharsko	9,7	6,7	8,7	7,9	6,1	7,8
ČSSR	7,0	0,2	4,2	5,5	3,7	4,8
Maďarsko	6,0	4,1	6,8	6,5	3,5	5,4
NDR	7,0	3,5	5,2	5,4	4,1	6,4
Polsko	6,5	6,2	6,0	9,8	1,4	6,4
Rumunsko	6,5	9,7	8,6	9,1	7,2	8,8
SSSR	9,1	6,5	7,7	5,6	4,3	7,4

Zdroj: Szpak J., Historia gospodarcza powszechna. Warszawa 1997, s. 284

Hospodářské oslabení souviselo výrazně s tím, že pokud sovětský blok chtěl udržovat vojenskou partu se Západem, musel nutně při snižující se výkonnosti vynakládat stále větší částky na zbrojní výdaje, a to jak v absolutních číslech, tak v číslech relativních, vztažených jednak dovnitř vlastních ekonomik, jednak vůči ekonomikám západním.

Tab. 59 – Výdaje na obranu členských zemí Varšavské smlouvy v letech 1975–1981 (v miliónech USD)

	1975	1980	1981
Bulharско	457	1254	1346
Československo	1706	3601	3796
Maďarsko	506	1067	1237
NDR	2550	4793	6593
Polsko	2011	5063	5408
Rumunsko	707	1361	1351

Zdroj: Chečnicki M., Poland's Military Burden, Problems of Communism, No. 3, 1983, s. 38

V době, kdy se důsledky ropné krize teprve začínaly uvnitř bloku projevovat, se Moskva a satelitní země zavázaly v Helsinkách k dodržování lidských a občanských práv výměnou za poskytování úvěrů, licenci a prodaje technologií, avšak současně byly ve stavu, kdy získané prostředky pohlcovala nepřímo buď armáda nebo byly využívány jako sociální stabilizační faktor na nákup spotřebního zboží a potravin (tzv. projištění úvěrů). Minimální ekonomická fruktifikace úvěrů zvyšovala zahraniční zadlužení, které se ke konci 80. let stává dokladem silných strukturálních problémů.

Tab. 60 – Zadlužení evropských socialistických zemí k 31. 12. 1980 (v miliardách USD)

Bulharско	2,5
Československo	3,4
Maďarsko	6,6
Sovětský svaz	8,7
Rumunsko	9,4
NDR	11,6
Polsko	22,3
celkem	60,3

Zdroj: Marer P., The Economies and Trade of Eastern Europe, in: Central and Eastern Europe: The Opening Curtain? ed. William E. Griffith. Boulder, San Francisco and Boston 1989, s. 62

Další náklady zahrnovaly sovětské aktivity v rozvoje světě, vrcholící na konci 70. let invazí do Afghánistánu, která vojensky vnitropoliticky i hospodářsky představovala zřejmě zlom. Když v létě 1980 propukla v Polsku vnitropolitická krize, přes nátlak stranických vedení rozhořčených satelitních zemí, které se obávaly rozšíření polské vřoty na vlastní území, se Moskva již neodhodlala k intervenčnímu řešení a jak naznačují v 90. letech publikované některé dokumenty sovětského politbyra z této doby, začínala uvažovat také o možnosti, že rezignuje i na formalizovaný výkon kontroly v sovětském bloku. Brežněvova éra tak obsahovala zvyšující se počet krizových prvků, které však nebyly příliš patrné. Na rozdíl od poststalinického uvolnění, které se odehrávalo na citlivém pozadí vyrovnávání s fyzicky konkrétním terorem, který postihoval konkrétní lidi, se v 70. letech setkáváme spíše s „neviditelnými“ a „neosobními“ strukturálními problémy, než dojde k otevřenému rozkolu v Polsku a dalekosáhlým změnám ve vedení sovětské komunistické strany na jaře 1985.

SOVĚTSKÝ SVAZ 1970–1985

Od stability ke stagnaci (1970–1982)

Vnitropolitický vývoj

Brežněv, seznámený důvěrně s mechanismy a principy fungování sovětských byrokratických aparátů, posiloval na jedné straně své pozice personální politikou a vytvářením politicko-regionální klientely, na straně druhé postupoval velmi opatrně, nikdy se nedopusťl závažnější chyby a v politbyru vždy usiloval o dosažení konsensu a v souladu s poměrem sil zde zaujímal své vlastní definitivní stanoviska. Viditelně nespěchal k vytčenému cíli, a proto se k němu nezdálo být blížil. Zdá se, že bodem zlomu byl 24. sjezd KSSS v březnu 1971, na kterém Brežněv dále upevnil své postavení. Většina členů ÚV KSSS nyní již náležela k jeho stoupencům. Počet členů politbyra byl zvýšen na 15 a jeho členy se stali Brežněvovi stoupenci Viktor V. Grišin, Dimmuchammad Kunajev a další. Na republikové úrovni jeho postavení posílila „kádrová“ výměna v Gruzii, kde roku 1972 nastoupil do funkce prvního tajemníka Eduard Ševardnadze, a téhož roku i sesazení Pjotra J. Šelesta na Ukrajině.

Nový pětiletý plán na léta 1971–1975 kladl opět formálně větší důraz na výrobu spotřebního zboží. Zvyšování životní úrovně, a tudíž i výroba spotřebního zboží, tvořily jednu z podstatných složek sovětské vnitřní politiky, a životní úroveň se bez ohledu na problémy skutečně značně zvýšila. Ještě

Pod jeho ochranou získávala na významu skupina mladších umírněných reformátorů, která zahrnovala Michaila S. Gorbačova, Jegora K. Ligáčova či Nikolaje I. Ryžkova. Andropov sám chtěl, aby ho ve funkci vystřídal Gorbačov, a v tomto duchu zaslal ústřednímu výboru své poselství. Staré brežněvské gardě se však zdál příliš mladý, a navíc příliš toužila udržet si moc, a proto byl po Andropovově smrti (9. února 1984) za generálního tajemníka zvolen Brežněvův „alter ego“ Konstantin Černěnko. Byl sice vůdcem staré gardy, ale i v jejím rámci vynikal snad jen svojí bezpříkladnou věrností Brežněvovi.

V době, kdy přebíral nejvyšší funkci, mu bylo již 73 roků a reprezentoval gerontokraci v nejvyšším vedení. Sedm ze členů politbyra bylo starších než 70 let, 2 starší než 60 let a jen další dva, včetně Gorbačova, byli padestánky. Vzápětí po svém zvolení převzal Černěnko také úřad hlavy státu a stal se nejvyšším velitelem armády. Jeho nástup do funkce proběhl ve znamení návratu k brežněvismu a dokonce i Andropovovy reformní náznaky byly zastaveny. Bylo evidentní, že politická elita dala přednost vlastním zájmům před zájmy své země. Neformálním zástupcem Černěnka se však stal Gorbačov, který v době, kdy generální tajemník nemohl předsedat politbyru, a to bylo vzhledem k jeho zdravotnímu stavu stále častěji, zasedání řídil. Mladší politikové hráli sice v pozadí stále větší roli, Černěnko sám se však obklopoval starou gardou. Sovětský svaz znovu dosáhl vysokého stupně stability a kontinuity, byl to však klid před bouří.

Vztahy se Spojenými státy byly v této době tak mrazivé, že v Moskvě patrně skutečně věřili v možnost amerického útoku. V létě 1983 vzájemné vztahy ještě zhoršily dvě události. První z nich měla kořeny v druhé polovině 70. let. Od roku 1978 totiž Sovětský svaz začal rozmišňovat své rakety středního dosahu (6000 km) SS-20, které byly zaměřené na cíle v celé západní Evropě, ale později také v Číně a Japonsku. Severoatlantická aliance proto v prosinci 1979 rozhodla, že pokud nebude do tří roků dosaženo dohody o řešení této otázky, rozmišňují v Evropě své odpovídající prostředky (rakety *Pershing II* a střely s plochou dráhou letu). Lhůta se v roce 1983 blížila ke konci a dohody dosaženo nebylo. Přes mimořádně silnou kampaň mírových aktivistů v západní Evropě proti rozmišňování těchto prostředků (a tuto kampaň Moskva výrazně podporovala) přistouplilo NATO koncem roku k provedení plánu z roku 1979. Sovětský svaz reagoval rozmišněním dalších raket s dosahem do 1000 km na území NDR a Československa. Tato akce však byla ve východoevropských zemích, dokonce i na nejvyšších místech, přijímána již s jen ztěží maskovanou nečinností a obavami. V případě konfliktu by se jednak staly cílem okamžitého útoku Severoatlantické aliance, jednak se další horšení sovětských vztahů se západní Evropou dotýkalo zájmů Maďarska a Polska, závislých na finančních tocích ze Západu, a především NDR, která měla se svým německým protějškem, SRN, privilegované vztahy.

hy. Sovětská hazardní politika tak posílila diverzifikaci mezi státy sovětského bloku.

Druhou událostí bylo sestřelení jihokorejského dopravního letadla Boeing 747 (let KAL 007) v sovětském vzdůšném prostoru nad Sachalinem. Celá je ho posádka a 269 cestujících zahynula. Incident, a především otázka, zda letadlo skutečně provádělo nějakou špiónážní činnost ve prospěch Spojených států, nejsou dodnes uspokojivě vysvětleny. Bez ohledu na to však sestřelení dopravního letadla vyvolalo ořes a počínání sovětských úřadů ho jen prohloubilo. Reaganova administrativa záležitost maximálně propagandisticky využila. Vztahy Východ-Západ byly nyní na bodu mrazu. V Sovětském svazu na obě události „doplátili“ náčelník generálního štábu maršál Nikolaj V. Ogarkov, který byl sesazen a nahrazen maršálem Sergejem Achromevem. Když 10. března 1985 zemřel Černěnko, bylo všem jasné, že čas ke změně již dávno došel. Politbyro do 24 hodin doporučilo ústřednímu výboru, aby byl novým generálním tajemníkem zvolen Gorbačov. Ústřednímu výboru ho „představil“ doyen staré gardy A. Gromyko.

SATELLITY

Maďarsko: kádárismus (1956-1988)

„Kdo není proti nám, je s námi.“

Základním impulsem, který odklonil Kádárovu politiku od represí k nové koncepci rozvoje, byl 22. sjezd KSSS na konci roku 1961, po němž Chruščov zahájil druhou vlnu destalinizace. Kádár tím dostal oficiální *placet* pro uskutečňování politiky usmíření, založené na „zapomnutí“ události roku 1956 a vypracování nové koncepce rozvoje, která by tyto události byla schopná překrýt. Sovětský přístup vymezoval pro tvorbu nové politiky základní mantriny, jejichž podstatou bylo zachování monopolního systému a členství v sovětském bloku. V ostatních záležitostech byla jednotlivým režimům poskytována relativní autonomie, pokud samozřejmě ad hoc vznikající mocenské potřeby Moskvy nevyžadovaly okamžitou poslušnost v určité otázce. Prvek autonomie však vytvářel pro Kádárovy komunisty poměrně složitý problém legitimity, který se mimo jiné projevoval ve velmi pomalém obnovování početní síly MSDS, která již nikdy nedosáhla nejvyšších čísel ze druhé poloviny 40. let.

Se sovětskou pomocí se sice Kádár a jeho stoupenci dostali k moci, ale současně pro ně bylo neúnosné vládnout jen jako loutky cizí mocnosti, a to

Tab. 71 – Početní vývoj MSDS v letech 1957–1985

rok	počet členů
leden 1957	125 088
červenec 1957	345 733
srpen 1959	437 956
srpen 1962	511 965
červen 1966	584 849
prosinec 1967	601 917
červen 1970	662 397
leden 1975	754 353
leden 1980	811 833
leden 1983	852 000
leden 1985	870 992

Zdroj: Ungarn, Hrsz. K. D. Grothusen, Stúdosteurupa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 158

zvláště za situace, kdy sama Moskva na tomto způsobu řízení bloku ztratila zájem a soustředovala se spíše na hospodářské otázky. Vzhledem k tomu, že revoluce roku 1956 vyčerpala potenciál rozvojových koncepcí, opírajících se o nacionální prvek, musel Kádár hledat jiný typ sociálně politické strategie, která by mu zajistila podporu a ukázala obyvatelstvu, že by komunistická, je tato moc alespoň částečně autonomní vůči Moskvě a současně se nehodlala vracet k postupům Rákosiho období. Tím se daly porevoluční represe vyložit jako nutné zlo, jako užlta vůči sovětskému hegemonovi a současně také revoluce jako extrémní, ale přechodná reakce na stalinismus, která umožnila vyjít na světlo antisocialistickým silám.

O oboustranné důslednosti Kádárova postupu svědčili i jeho postup vůči M. Rákosiimu, který žil od roku 1956 v sovětském exilu. V roce 1957 bylo Rákosiimu pozastaveno členství v MSDS, v srpnu 1962 byl pak na návrh politbyra vyloučen z MSDS za „nezákonnosti při výstavbě socialismu“. Proti tomuto postupu se Rákosi ohradil otevřeným dopisem z listopadu 1962, v němž napsal: „Chci se vrátit domů, avšak ti, kteří stojí nade mnou jako soudci, to nechťji dovolit. Je toto správné v komunistické straně?“ Nebyl to první Rákosiho pokus o návrat, ale všechny skončily na Kádárově vetu, pochopitelně také s ohledem na další věci, které Rákosi ventiloval: Kádárov nástup do funkce ministra vnitra po sesazeném Rajkovi a účast na jeho vyšetřování a odsouzení. Rákosi představoval nebezpečí systémové i osobní pro nový režim, který se stylizoval do podoby optimální střední cesty mezi extrémem stalinismu a extrémem kontrarevoluce. Rákosiho osud stejně jako politická eliminace řady prominentních stalinistů byly samozřejmě luxusem ve srovnání s tím, co se snaželo na hlavy maďarského obyvatelstva.

Podle svého tvůrce dostal tento model název *kádárismus*. Byl jakýmsi „osvíceným komunistickým absolutismem“, režimem, který postupně nejen že přestal vyžadovat, aby se s ním lidé ztotožňovali způsobem, přiznáním pro období stalinismu, ale nepotřeboval kromě manifestací účasti na volbách žádnou další deklarovanou podporu. Jeho cílem byli lidé dodržující určitá pravidla, za což se jim platilo možností vzestupu uvnitř systému a podílem na relativním materiálním blahobytu: došlo tak k uzavření zvláštní společenské smlouvy, jejíž smysl později vyjadřovalo heslo „kdo není proti nám, je s námi“, tedy parafráze novozákonního „Kdo není se mnou, je proti mně.“ (*Matouš 12,30*; Kádárov výrok zazněl v roce 1962 v celé podobě takto: „Ten, kdo není s námi, je proti nám. Kdo není proti nám, je s námi.“)

Systém kádárismu fungoval ve třech rovinách. V první, politické, vládnoucí strana přiznála existenci „neantagonistických“ rozporů ve společnosti a prohlásila se za hlavního arbitra jejich řešení. Ve skutečnosti však tato strategie měla zabránit vzniku takových iniciativ, které by povolený rámec přesáhly, a tudíž eliminovala ambice rozhodujících společenských skupin, což zahrnovala rovina druhá, sociální. Dělníci obdrželi zvýšený materiální a sociální status náhradou za ztracené právo vytváření autonomních politických organizací, zemědělci, kteří po kolektivizaci ztratili ekonomickou sílu, se mohli uplatňovat jak v zestátněném, tak i soukromém sektoru, inteligence, pokud se zdržela kritiky režimu, měla zaručen vysoký životní standard, sociální a profesní prestiž, a nakonec získávala i svolení k vyjezdům do ciziny.

Postavení inteligence po roce 1956 bylo předurčeno tím, že se masově účastnila porážení revoluce. Kádár ji však potřeboval získat na svou stranu jednak z praktických provozních důvodů (státní správa, úřady, školství, zdravotnictví), jednak pro zvýšení legitimity a věrohodnosti nového režimu. Současně se však musel vyrovnávat s faktem, že tisíce lidí odešly do emigrace, ale až na výjimky neemigrovaly intelektuální špičky (i za cenu vězení nebo smrti, jako tomu bylo v případě Miklóse Gimése). A pokud ano, řada lidí se zase vracela po amnestii, vyhlášené 1. prosince 1956 a platné až do 31. března 1957.

Problém režimu při uplatnění represí vůči této vrstvě spočíval v tom, že její účast na revoluci byla generální, čili politicky a sociálně různorodá. Tudíž neexistovala konkrétní skupina, škola nebo žánr, které by bylo možné definovat jako jednoznačně „reakční“ nebo „fašistické“. Klátba tak byla uvržena především na ty, kteří se bez ohledu na předchozí osudy podíleli na vedení povstání. Na druhé straně nová garnitura usilovně vyhledávala autory, kteří se revoluce zúčastnili „omylem“ a „chybovali“ (což ovšem zahrnovalo jak konjunkturalisty, tak ty, na něž se represe a zákazy z rozhodnutí „vyšších míst“ nevztahovaly), a těm pak poskytovala mimořádný prostor.

Jako ilustrativní a současně příznačný případ lze uvést spisovatele László Nemétha, který sice nebyl příznivcem komunistů, ale za revoluce varoval

před snahou vrátet se k předválečným politickým vzorům. Řežim, který hledal jakoukoliv solidní podporu, jej v roce 1957 nejen odmítl prestižní Kosuthovou literární cenou, ale na podzim 1959 jej vyslal na mnohatýden- ní studijní pobyt v Sovětském svazu, který Németh ztřeštil v divadelní ko- medii *Na cestě (Az utazás)*. Hra byla v roce 1961 uvedena s nesmírným úspěchem, jelikož žánr (a obě oči mhouřící cenzura) umožnil velmi otevře- né „vyvětrání“ množství polačovaných emocí, hořkostí a tragédií, které zů- staly po zničené revoluci. S mnohem menším ohlaselem vydal Németh na podzim 1957 esej Maďarská dílna (*Magyar műhely*), analyzující kritickým způsobem problémy moderní, nejen té porevoluční maďarské literatury (po- vrchnost, nedůslednost) s konečným verdiktem: „Velké talenty, malá litera- tura.“

Pokus o reformu

Aby tento model fungoval, musel se zajistit jeho třetí předpoklad, strategie ekonomického rozvoje, která by byla schopna zásobovat společnost dosta- tečným množstvím materiálních statků. Tato strategie byla vypracována na počátku 60. let a od roku 1968 se pro ni ujal název „nový ekonomický me- chanismus“ (*új gazdasági mechanizmus*). Koncepce, která souvisela se so- větskými snahami o modifikaci striktně centralizovaného národního hospo- dáství, se v případě Maďarska upřela na opatrnou kombinaci plánovitě ekonomiky a trhu, což mělo jednak zvýšit konkurenceschopnost maďarské produkce jak v rámci trhu RVHP, tak i ve styku se západními státy, jednak prosadit inovační trendy, které by umožnily fungování politického modelu kádristu. Ekonomické motivy hospodářské reformní koncepce spočívaly ve snaze o překonání problematického dědictví 50. let, především pak ne- schopnosti zajistit hospodářský růst, zvýšit valutové zásoby a odstranit de- ficit zahraničního obchodu jako předpokladu uskutečňování prospěšné or- ientace režimu. Cestou k dosažení tohoto cíle měla být postupná adminis- trativní decentralizace národohospodářského systému, v němž jsou státní direktivy nahrazeny ekonomickými regulátory (ceny, daně, měnové kurzy) a stát ve spojení se stranou definuje pouze základní parametry systému, v němž tyto regulátory mají působit. Podobně jako v politickém systému i v ekonomice byla tedy povolena omezená existence rozporů „neantagonis- tické“ povahy. Problém byl v tom, že jeden systém, založený na v podstatě tržních momentech, byl vložen dovnitř jiného nadřazeného systému, který preferoval socialistický typ vlastnictví a definoval základní ekonomické na- směrování. Tomu odpovídal i posun v koncepci plánu, který měl určit zá- kladni tendenci pro makrořetězu, přičemž v mikrořetěze se omezoval na umís- tění investic do infrastruktury a prioritních oblastí jako zbrojní průmysl,

závazky vůči RVHP, spotřeba. I tady se nový mechanismus projevoval jako vnitřní systém, který měl efektivně uskutečňovat zadání závazného makro- systému.

Základní omezení strategické koncepce porevolučního Maďarska vyplý- valo ze zvláštního spojení hospodářských reforem, poměrně hluboko zasa- hujících do ekonomické struktury zděděné po Rákosimu, s politickými zmé- namí kosmetické povahy, čili pokus o skoro strukturální ekonomickou revoluci byl provázen méně než mírnou reformou politického systému. Na počátku 60. let se sice objevovaly návrhy, že zásahy do ekonomické sféry by měly být provázány rekonstrukcí institucionální kóstry společnosti, jakým- si novým politickým mechanismem, ale tyto úvahy skončily, když Chruščo- va nahradil Brežněv, jehož protireformní kurs začal po roce 1964 ovlivňovat celý sovětský blok. Do jaké míry by politická reforma byla úspěšná, se lze tedy jen dohadovat jen z původních návrhů, které zahrnovaly posílení legis- lativy, možnost výběru více kandidátů ve volbách, byt stále na jednotné vlád- ní kandidátce, posílení autonomního charakteru odborů, redukce politických a ideologických zásahů do soudnictví a také do činnosti ministerstva vnitra, uvolnění možností pro výjezd do zahraničí, větší prostor pro tisk atd. Re- formní politika vyvrcholila na přelomu 60. a 70. let, když již v průběhu roku 1968 muselo Maďarsko vykoupiť možnost tuto politiku zachovat svou účas- tí na intervenci armád Varsávské smlouvy do Československa. Ale ani tato úlička nestáčila a od konce roku 1972 se i dosud dosažený stav začal postup- ně omezovat.

Reformy 60. let obsahovaly určitý paradox, který možná nebyl předtím natolik citelně vnímán: proč se Kádár snažil o poměrně hluboké proměny společnosti, když se několik let předtím aktivně podílel na likvidaci jiného pokusu o reformu? Také Nagyova politika byla ve své zásadě pokusem o ná- vrat k socialismu podle modelu druhé poloviny 40. let, ale bez sovětského dozoru. Závažnost tohoto modelu si Kádár pravděpodobně velmi dobře uvě- domoval, když se v řadě ohledů vracel k reformním impulsům, formulova- ným vnitrostraníckou opozicí proti Rákosimu v letech 1953–1956. Svou po- litiku však definoval vždy a právě s ohledem na sovětskou patronaci. Zřejmě si uvědomoval, že zachování komunismu, byť v sebereformované podobě, bude možné jen za předpokladu zachování určitých zásad, především pak podřízeného postavení vůči Moskvě. Ze sovětského hlediska nešlo jen o to, že z bloku vystoupí jedna ze zemí, ale také o obavu, že západní mocnosti bu- dou vnímat takovou situaci jako důkaz vnitřní slabosti sovětské moci a vyu- žijí její proti ní. Ve vzpomínkách Veljko Mlčunovice, tehdejšího jugosláv- ského velvyslance v SSSR, nacházíme výpověď o jednáních, která Moskva vedla s ostatními komunistickými stranami o řešení maďarské revoluce. Chruščov měl prý tehdy přímo prohlásit na téma případné sovětské rezig- nace v Maďarsku: „Když to dovolím, Západ řekne, že jsme idioti a slabší.“

Všbec to nemůžeme dovolit – ani jako členové mezinárodního komunistického hnutí, ani jako sovětská velmoc.“ Vývoj sovětské politiky tak byl jednou ze základních příčin neustálého Kádárova kolísání mezi větší a menší ochotou k politické reformě či celkové změně atmosféry.

Propojení maďarského osudu se sovětskou hegemonií vystoupilo výrazně na povrch nejprve v roce 1967, kdy Maďarsko v důsledku konfliktu na Sředním Východě, podobně jako další země bloku, přerušilo diplomatické styky s Izraelem, po druhé pak v roce 1968, kdy sovětským blokem otrásolo znepokojení nad československým reformním experimentem. Pro Maďarsko byla tato problematika klíčová, protože na československém vývoji a sovětském postoji k němu závisel také osud jeho reform. Kádár, jak alespoň uvádí ve své knize *Poslední vůle (Végakarat)*, byl do poslední chvíle proti ozbrojenému zásahu i přes opačný názor Moskvy a dalších komunistických stran a ještě 17. srpna 1968 se iniciativně snažil A. Dubčeka před touto možností varovat. Podle jeho mínění byla československá situace odlišná od polské a maďarské v roce 1956 a snažil se intervenci odvrátit v obavě, že povede k nastolení celkově antireformního trendu v rámci celého bloku. Stoupenci násilného řešení však převládli a pro Kádára se tak mnohem podstatnější stala otázka maďarské účasti na intervenci, vynucovaná samotným Brežněvem, který měl prohlásit: „Pošlete jednu malou jednotku a dostanete vše, co budete potřebovat.“

Z dokumentů a studií, které byly na toto téma publikovány v posledním období, se však vynořuje jiná podoba tohoto problému. Kádárova soukromá „iniciativa“ byla ve skutečnosti předem konzultována s Brežněvem buď telefonicky nebo za použití prostředníků a o výsledku rozhovorů byl Brežněv vždy informován. Kádár působil také jako „posel“ zpráv, které sovětské vedení nebylo z taktických důvodů prozatím ochotno sdělovat přímo československým představitelům, například i té, že pokud nedojde ke změně, Moskva zaujme mnohem tvrdší postoj. Pro Dubčeka tyto informace, k nimž se dostal až na počátku 90. let, představovaly hořké překvapení.

Mezi představiteli států Varšavské smlouvy, kteří byli na Pražském jaru „zainteresováni“, zaujímal Kádár svým postojem jakousi střední pozici. Gomulka a Ulbricht, oba cholerických povah, byli podrážděni jak československými reformami, tak rumunskou distancí vůči tyto reformy potlačit, a své názory a požadavky na Brežněva, aby „s tím něco udělal“, vznášeli často velmi nahlas. Živkov zase i v situacích, kdy bylo nutné zaujmát velmi konkrétní postoje, vsadil na jistotu, velebil Brežněva a vyjadřoval důvěru v jeho politickou moudrost a státnickou rozvahu. Kádár vystupoval se svým vlastním názorem a byl loajální, stále ochotný fungovat jako spojka mezi Prahou a Moskvou.

V této rovině pak mohl například v červnu s velkým ohlasem přijmout v Budapešti československou delegaci v čele s Dubčekem a Černíkem, což

Brežněv komentoval s uspokojením: „(Kádár)... zvolil vhodnou formu, když ujistil československé předáky o své podpoře a současně na základě maďarské zkušenosti zdůraznil rizika a potřeby.“ Výrazy podpory reformám nebránily úzkým kontaktům s jejich odpůrci (Bilák, Švestka), což v celku naznačovalo, že se Kádár kromě role zprostředkovatele mohl pokoušet i o vyvolání konfliktu v reformním vedení KSC a nepřímou cestou tak dosáhnout eliminace radikálů.

Do osobní roviny se Kádárův postoj k Pražskému jaru dostal ve druhé polovině června 1968, kdy jej znepokojil manifest *2 000 slov* a podráždili články historika Osvalda Machatky, zveřejněný v *Literárních listech* pod názvem *Ještě jeden pohřeb* a věnovaný desátému výročí poprav y I. Nágye. V dopise adresovaném Dubčekovi Kádár protestoval jak proti manifestu, tak proti Machatkově. Také v jeho případě překročilo nyní pražské jaro hranici únosnosti. Na počátku července pak Kádár odestoval na jednání do Moskvy, kde se jeho postoj ke způsobu řešení československé krize „vyjasnil“. Dle sovětského zápisu z jednání měl Kádár prohlásit: „Jak situace nyní vypadá, Československo bude muset být okupováno. Jestliže to bude nutné, půjde me do toho bez jakýchkoliv pochybností.“

Zpráva o moskevských rozhovorech, vyhotovená pro ústřední výbor MSDS, tento fakt neobsahovala a žádny ze členů maďarské delegace (kromě Kádára byli v Moskvě premiér Jenő Fock, člen ústředního výboru György Aczél a náměstek ministra zahraničí Károlyi Erdélyi) jej také nezveřejnili. Po udělení souhlasu a vyjádření podpory intervenčnímu řešení, byť stále se slabým náznačkem podmíněnosti, se Maďarsko také stalo terénem, na kterém se dojednávalo politické zařamování vojenské akce. Moskva potřebovala dostat od konzervativního křídla v KSC „pozvání“ k intervenci. Aby jej získala, vypravil se měsíc před intervencí do Maďarska šéf ukrajinských komunistů Pjotr Šelest. Ten se v Kádárově vile u Balatonu setkal s Bilákem, aby dojednal zaslání zvrachlo dopisu. Jeho jménem se měla československá „dělníko-rolnická vláda“, maďarsko-sovětský vynález z roku 1956, obrátit na Moskvu se žádostí o vojenský zásah.

Kádárovo rozhodnutí o maďarské účasti na intervenci proti Československu tak znamenalo zaujetí loajálního postoje, v jehož důsledku byli za odsouzení intervence z MSDS vyloučeni G. Márkus, V. Sós a Z. Torda, stoupení kursu podobného zastaveným reformám v Československu. Jistým návratem k roku 1956 naproti tomu bylo propuštění kardinála Mindszentyho (na žádost papeže Pavla VI.) z vězení a jeho odjezd do Vatikánu, kde 6. května 1975 zemřel.

Účast na intervenci však nic nezměnila na problematickém hospodářském vývoji. Pokusy o nápravu systému sice pokračovaly, ale jejich intenzita klesala a na počátku 70. let se pod vlivem konzervativního křídla (Zoltán Komócsin, Béla Biszku, Árpád Pullai) reformy zastavily úplně. Na počátku

listopadu 1971 rozhodlo plénum MSDS o prosazování větší role strany v řízení ekonomiky a státním aparátu. V dubnu 1972 pak došlo ke změně ústavy, kterou bylo Maďarsko prohlášeno za socialistický stát, což protireformní obrát jen potvrdilo. Zápis o vedoucí roli strany se však, podobně jako v polském případě o pár let později, vztahoval na společnost, nikoliv na stát. Prosinčové plénum ÚV MSDS v roce 1972 konstatovalo, že hospodářské reformy jsou kontraproduktivní nebo neúspěšné, protože nevedou k hospodářskému růstu (v dobové terminologii růstu národního důchodu) a dokonce zvyšují sociální rozdíly. Kritika reformem sílí a na jejím základě docházelo také ke sporům uvnitř vedení MSDS o další směr hospodářského vývoje, který se rýsoval buď v podobě opuštění stávající kombinace trhu a etatismu ve prospěch posílení tržního prvku nebo ve prospěch posílení centralismu a plánu. Spor měl zásadní povahu, protože dosavadní model dosáhl svého maxima a cesta vedla dvěma naznačenými směry: respektování geopolitické skutečnosti a udržování špatného systému hospodaření nebo pokus o zásadní hospodářskou reformu s nejasným politickým vyústěním. Sociální problém existoval, ale kritika jeho původu ze strany odpůrců radikální reformy nepostihovala skutečnou stránku věci. Na reformě vydržela především nomenklatura, tedy skupina politiky zvýhodněná v přístupu ke zdrojům, která po získání určitého statutu usilovala o zpomalení nápravy, jelikož na malém trhu a problematickém hospodářském systému nemohlo profitovat příliš mnoho lidí.

Stále působily také reminiscence roku 1956 ve smyslu obavy, že příliš radikální změny vyvolají analogickou situaci s analogickými důsledky. Povstání připomenulo v únoru 1971 úmrtí M. Rákosiho v sovětském městě Gorkij. Když se Kádár tuto zprávu dozvěděl, svolal vedení ústředního výboru, který se rozhodl sdělit ji veřejnosti v médiích. Nejprve tak přišlo 5. února 1971 stručné oznámení v rozhlase a další den novinářská zpráva formou krátkého sloupceku bez podtitulku. Vedení MSDS udělilo souhlas k pohřbení Rákosiho ostatků v Budapešti, avšak náhrobek směl obsahovat jen jméno a národně zemřelého, pohřbu se směla zúčastnit jen nejbližší rodina. Ale ani poté nedal zesnulý Rákosi novému vedení pokoj. Krátce před pohřbem se totiž zjistilo, že sovětská urna s popelem je větší než maďarská kamenná schránka, v níž měla být uložena. Problémem se zabývalo hustě tiskně jedностrankové memorandum zvláštní komise ústředního výboru, které jako optimální řešení navrhlo úpravu schránky. Smyslem celé této pečlivě organizované akce bylo jakési vypuštění Rákosiho z politické paměti společnosti, a tím i oslabení vzpomínky na rok 1956, jehož příčinou, podle oficiálního výkladu, Rákosiho vláda byla. V zájmu zachování rovnováhy a historické spravedlnosti však Kádár musel počkat ještě na jeden pohřeb...

Ironií osudu přišel skon předního maďarského stalinisty v době, kdy hospodářské potíže začaly omezovat působnost nového ekonomického mecha-

nismu a jeho případných politických souvislostí a zvyřazovat konzervativní varianty řízení společnosti. Za kritiku tohoto vývoje a „antimarxistické názory“ byli v květnu 1973 ze strany vyloučeni András Hegedűs, János Kis, Mihály Vajda, Agnes Hellerová, Mária Márkusová a György Bence. V roce 1974 došlo k odstranění řady reformátorů přímo z politbyra MSDS (Reszó Nyers) a na 11. sjezdu MSDS v roce 1975, který rozpracoval pro maďarské podmínky teorii rozvinutého socialismu, se opuštění reformer stalo oficiálním kursem. V jeho důsledku odstoupil ze své funkce premiér Jenő Fock, který se snažil o posílení autonomie státu ve vztahu ke straně, a nahradil jej György Lázár, stoupenec rigidního centralismu, který již od června 1973 řídil státní plánovací komisi. Rozebíhnutá decentralizace skončila a nastoupil opačný trend slučování malých a středních podniků do velkých celků, jejichž základní orientaci určovala příslušná ministerstva, takže veškerá mezpodniková jednání a obchody probíhaly v prostředí izolovaném od ekonomických realit.

Tab. 72 – Řídící struktura maďarských průmyslových podniků v letech 1970–1984

	1965	1970	1975	1980	1983	1984
podniky celkem	840	812	779	699	715	722
řízené ministerstvy	na	532	543	546	564	572
řízené lokálními orgány	na	280	236	153	151	150

na – údaje neměl autor k dispozici

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Süddeutscheuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 306

Težkopádnost systému se prokázala jako fatální poté, co se začaly ozývat důsledky ropné krize, a zvýšení obchodních cen poškodilo konkurenceschopnost maďarské produkce na světových trzích, jakož i vnitřní životní standard (v červenci 1976 bylo zdráženo maso o 30 %). Tento nepřítomný vývoj vláda řešila velkorysým přijímáním západních úvěrů v domnění, že situace se po recesi zase obnoví v původní podobě. K tomu však nedošlo, jelikož západní ekonomiky prošly technologickou transformací, které sovětský blok nebyl schopen, a v roce 1978 dosáhl maďarský dluh výše 8 miliard dolarů. Maďarské hospodářství, poznamenané v této době odvrátenem od reforem a politizací ekonomiky, začalo první známky velkých problémů pociťovat právě od tohoto roku. Ukazatele obchodní bilance a zadlužení dosahovaly znepokojujících hodnot (již 11,5 miliardy dolarů v roce 1980). V protikladu vůči soukromému sektoru začala klesat investiční aktivita státu, který nebyl schopen odstartovat další investiční vlnu, a centralizační přístup, ochromující spontánní ekonomický pohyb, situaci nadále zhoršoval.

Tab. 73 – Struktura maďarských investic v letech 1978–1984

rok	státní sektor	soukromý sektor	celkem
1978	100,0	100,0	100,0
1979	101,1	100,0	101,0
1980	94,4	102,0	95,2
1981	88,4	106,2	90,3
1982	85,6	110,7	88,3
1983	81,4	123,2	85,9
1984	80,6	na	80,5

na – údaje neměl autor k dispozici

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Süddeutscheuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 298

Tab. 74 – Vývoj indexu spotřebitelských cen v Maďarsku v letech 1949–1983

1949	100
1960	170
1969	177
1979	256,6
1983	335,7

Zdroj: Tótkés R., Hungarian Reform Imperatives, Problems of Communism, No. 6, 1984, s. 1–23

Úvěry se z poloviny využívaly na nákup surovin a energie, nepřímo pak skrze subvence cen ovlivňovaly růst reálných příjmů. V roce 1984 činily průměrné příjmy v průměru asi 5 200 forintů a v zemědělství asi 4 600, tedy více než trojnásobek hodnoty roku 1950, ovšem produktivita práce stagnovala. Perspektiva reformy se tím stávala perspektivou nejen režimu, ale zachování určitého standardu životní úrovně vůbec. V prosinci 1978 proto ÚV MSDS začíná uvažovat o prosazení růstové hospodářské strategie, avšak nemění základní parametry prostředí. Peníze se získávaly přímým zdražováním (v roce 1979 kolem 20 % zvýšení cen při 9 % růstu reálných příjmů) nebo omezováním a rušením subvencovaných cen. Současně však pokračovala centralizace, když například v prosinci 1980 byla zrušena resortní průmyslová ministerstva a nahradilo je jedno ústřední superministerstvo průmyslu.

Alternativy a opozice

Hospodářské problémy a centralizační postupy ovlivnily také politickou sféru. Obava, že rostoucí sociální potíže vyvolají protesty lidí, vedla antireformní skupinu k postupnému omezování relativně volného režimu a možnosti svobodně se vyjadřovat k situaci, což v 70. letech výrazně postihlo tzv. budapeštskou filozofickou školu žáků a následovníků filosofova György Lukáse (Agnes Hellerová, György Márkus, Ferenc Fehér), z nichž řada emigrovala. Obnovený důraz na věrnost marxismu-leninismu a snaha vynucovat si loajální postoje, což naznačilo jednání ÚV MSDS z října 1976, hovořící o zvyšování ideologické kvalifikace strany, však stály proti základnímu principu Kádárovy „společenské smlouvy“ a začaly bořit konsensuální uspořádání společnosti. Opozice, byť potlačovaná, se formovala v podobě intelektuálních setkání, a zvláště po roce 1975, kdy byl podepsán závěrečný akt Helsinské konference, se stala významnou složkou maďarské společnosti, která formulovala její základní dilema: konec režimu nebo jeho petrifikace. Výhodou této situace byla postupující degenerace sovětského dozoru, způsobená jak hospodářskými problémy, tak i alghánským dobrodružstvím, po kterém zakrátko následovala polská krize. Moskva zkrátka nebyla ve stavu plně kontrolovat všechny své satelity do důsledku. Jako důležitý zapisobíl také fakt, že Kádár i přes výkvy ve vztahu mezi reformními a protireformními komunisty nikdy ideu reformy jako takové neopustil a do důsledku mohl využít vlivu své osoby na výběr strategie rozvoje. Projevil se tak paternalistický charakter maďarského politického systému, v němž osoba vůdce fungovala v roli arbitra, který svou autoritou ovlivňoval jeho základní parametry. Ke konci 70. let tak síce reforma neprobíhala, avšak možnost jejího obnovení zůstala zachována. Zpětný obrat závisel na tom, jestli režim vydrží existovat v pátové situaci nebo jestli se jeho interní problémy vyhroutí do té míry, že reforma se stane nevyhnutelnou.

Tato situace nastala s počátkem 80. let, kdy se naplno začalo obnažovat zmiňované základní dilema systému, tj. radikální reforma versus přitvzení režimu, a to především v důsledku rychlého růstu inflace. Potenciální krize se projevovala hlavně ve sféře ekonomické, kde oddalování reformy hrozilo kolapsem národohospodářského systému vůbec. Ve sféře sociální rostoucí rozdíly mezi nomenklaturou, zbohatlou na reformě, a chudnoucími lidmi vytvářely možnost revolty, přičemž i bez ní tu byla řada problémů s drogi, alkoholismem, vysokou rozvodovostí a rostoucím počtem sebevražd. Ve sféře politické pak vznikl opozice, uvažující o změnách mimo systém, začal ohrožovat nejen paternalistický model, ale princip společenské smlouvy, na němž byl kádárismus založen. V rámci opozice pak působí ještě další významný faktor, a tím jsou generační rozdíly, které opozici dělí v zásadě na skupinu starších, formující se ve spojení s reformátory uvnitř MSDS (Fe-

renc Havási, Reszö Nyers, Imre Pozsgay), kteří se v letech 1968–1972 snažili o nápravu režimu podle československého vzoru druhé poloviny 60. let. Tato skupina byla spojena s politickou reakcí na rok 1956 ve smyslu uznávání reforem jako procesu probíhajícího při zachování dosavadního konsensu. Druhá, mladší skupina, která neměla přímou osobní zkušenost s revolucí ani porevolučním kádristem, se necítila být vázána „společenskou smlouvou“ a jediné rozumné řešení stále více spatřovala v opuštění systému.

Generační faktor se projevoval postupně: v prvních letech po roce 1968 převládali lidé, spojení s konsenzuálním pojetím reformy, tj. revizionističtí filozofové, sociologové, a spisovatelé (András Hegedűs, Miklós Haraszti, György Konrád), svázání ideové se členy zmíněné budapeštské školy, která se etablovala v Austrálii a pracovala nad problémem socialismu jako humanitární koncepce společnosti. Ve druhé generaci se opozice vyvíjí, jak literatura většíinou uvádí, ve čtyřech výrazných proudech. První skupina *urbanis-tičtí* zahrnuje městskou inteligenci a radikální kritiky režimu, druhá skupina *populističtí* hledá inspiraci v maďarské tradici a postupně inklinuje k nacionálně a rurálně orientované verzi křesťanské demokracie, třetí skupina *liberální* se soustřeďuje na možnosti politické reformy systému a čtvrtá skupina *ekonomičtí* na otázku hospodářské reformy. Rozdělení společnosti na zastánce reformního a protireformního kursu má samozřejmě přibližný charakter, protože ani jedna z těchto dvou skupin neměla vlastní organizační bázi. Šlo spíše o postupně se rozcházející tendence a proudy myšlení uvnitř existujících politických, hospodářských a správních struktur. V nich působili buď lidé zainteresovaní na změnách (ekonomové se zkušeností nefunkčnosti systému, sociologové s poznáním rostoucího výskytu sociopatologických jevů), popřípadě lidé, podle jejichž názoru pokračování dosavadních trendů povede k dalšímu povstání. Proti nim zase stáli lidé, pro něž jakákoliv zásadní změna byla nepřijatelná s ohledem na postavení, moc nebo jiný konkrétní prospěch, jenž jim z režimu plynul. Víceméně však v perspektivě převažovaly skupiny, které byly přesvědčeny o tom, že ke vzniku mimořádné situace, srovnatelné s rokem 1956, povede hlavně nienedělení.

Velmi důrazně na to upozornila polská krize na počátku 80. let, která svým charakterem nemohla nepřipomenout maďarský vývoj o čtrnáctiletí dříve. Kolaps politických struktur režimu, spontánní společenská aktivita, postupující radikalizace požadavků dělnické opozice, ale také rychlý pád do té doby úspěšného Edwarda Gierka a sovětský otazník na východě, to byly momenty, připomínající nedávnou vlastní historii. Maďarský přístup k politickým událostem zpočátku připomínal reakce na československou situaci z roku 1968. Kádár zaujal vyváženou pozici a na rozdíl od ostatních předáků komunistických stran bloku se zdržel odsuzování „polských soudruhů“ za jejich chyby (výjimkou byl kritický dopis ÚV MSDS u příležitosti prvního sjezdu Solidarity). Při konzultacích s Brežněvem zastával názor, že přílišný

vnější nátlak ke stabilizaci nepřispěje. V prvních měsících roku 1981, kdy režim slavil 25. výročí potlačení revoluce, využil Kádár polských politických a hlavně hospodářských problémů jako kontrastu, který umožnil vyniknout maďarské stabilitě, prosperitě a jeho státnické moudrosti. Důkazem mělo být zavedení pětidenního pracovního týdne, i když zlé jazyky tvrdily, že vláda to udělala jen proto, aby zabránila lidem samotným vznést tento požadavek. Od léta 1981 se však situace v Polsku začala vyhrcovat a Budapešť si přestávala být jista sama sebou.

Režim rozpoutal rozsáhlou protipolskou kampaň, zobrazující Poláky jako lenochy a budižkničemy, kteří parazitují na poctivém úsilí pracujících lidí socialistického tábora a svým chováním ohrožují jeho pracně dosaženou životní úroveň. Hlavním viníkem byla samozřejmě Solidarity. Kádár však na rozdíl od Husáka, Honeckera, Živkova či Ceauseska ani v této situaci nesáhl k útokům na polské komunisty, pro které se za dané situace maďarský model měnil v jakési ideální uspořádání. Rada polských stranických a státních představitelů jezdila do Maďarska studovat, jak se správně dělá komunismus, a skoro bezprostředně po vyhlášení válečného stavu v Polsku, je-muž Kádár vyjádřil jasnou podporu, se W. Jaruzelski obrátil na vedení MSDS s prosbou o „zapůjčení“ jejího konsolidačního programu po roce 1956. Budapešť žádosti vyhověla, avšak současně zdůraznila, že na rozdíl od uni-fikovaného stalinismu 50. let je maďarský model specifický, tudíž jako celek nepřenosný na jinou zemi. Pokud však polskou stranu na kádáristu něco podstatného zajímalo, byl to především prvek zvláštní společenské smlouvy, kterého chtěla využít ke vnitropolitické stabilizaci. K tomu však potřebovala to, co Maďarsko, na rozdíl od Polska, zatím mělo: nerozvrácenou ekonomiku. Kádár to jasně řekl již v září 1980 jednání z polských představitelů: „Nestačí dělníkům slibovat krásnou budoucnost, musí něco dostat teď“. Mocenský zlom způsobený válečným stavem v Polsku také omezil vlnu protipolských kampaní a Kádár se snažil různým způsobem vycházet Varšavě v ústrety a pomáhat jí v hospodářských potížích. Vláda například povolila, že polští dělníci, pracující v Maďarsku, mohou cestou domů vyvézt v osobních zavazadlech až pět kilogramů masa...

Vedle analogií mezi maďarským rokem 1956 a polským rokem 1980 vystávala však také řada rozdílů. Především se dal pozorovat určitý posun v chování Moskvy. Sovětská politika, zahledená afghánskou kampaní a řadou vlastních problémů, plynoucích z neschopnosti vyrovnat zvěšující se skluz ekonomiky ve vztahu k Západu, zaujímala často velmi indifferenční postoje k dění v satelitních zemích včetně Polska. Místo toho se za každou cenu snažila dotlačit místní komunisty k vnitřnímu řešení bez přímé vojenské asistence. Tento výsledek měnícího se mezinárodního postavení Sovětského svazu, který stále více závisel na přílivu finančních a technologických prostředků, vytvářel prostředí, v němž vůle k zachování systému spočívala

stále více v rukou jednotlivých satelitů. Maďarsko se tak na počátku 80. let znovu vrátilo ke svému dilematu, protože zpomalení reformem poškodilo ekonomiku. Možný byl buď návrat k některému ze starších modelů, což by znamenalo konec kádárismu, nebo orientace na obnovení reformních koncepcí přelomu 60. a 70. let, které by však musely postoupit mnohem dál, než tomu bylo v době jejich vzniku. Strukturální potíže byly větší, a pokud měla být náprava komplexní, musela zahrnout také změny v politickém systému, ovšem při oslabeném sovětském dozoru.

Tab. 75 – Vývoj struktury maďarské průmyslové výroby v letech 1960–1984

odvětví	1960	1970	1975	1980	1983	1984
hornictví	7,4	5,5	4,2	3,6	7,4	7,6
hutnictví	13,1	10,7	10,0	9,1	8,2	8,8
energetika	4,2	3,5	3,1	3,5	5,3	5,6
strojírenství	25,6	26,5	27,0	26,7	23,2	22,6
stavebnictví	3,6	3,3	3,1	3,2	3,3	3,4
chemie	7,7	10,9	14,4	17,0	20,8	21,8
lehký průmysl	18,6	17,5	17,4	16,3	12,4	11,2
potravinářství	18,4	19,9	19,1	18,9	18,2	18,7
speciální	1,4	2,2	1,6	1,7	1,1	0,3
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Süddeutscheuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 307

Na počátku roku 1981 konstatoval sociolog Elemér Hankiss sílící problémy ve vztahu mezi společností a mocí. MSDS reagovala v letech 1982–1983 opatrnou diskusí o možných směrech reformy, z níž však velmi brzy a skoro automaticky vyplynul požadavek rekonstrukce politických institucí, bez níž všechny změny v dalších segmentech společnosti ztrácely význam. Možnost otevření systému autentické pluralitě, i když jen na úrovni veřejné diskuse bez trestního nebo profesního postihu, však nebyla přichodná, protože stranický aparát i jednotlivé hospodářské lobby se po právu obávaly ztráty svých pozic. Vzepětí protireformních kruhů tak celou diskusi zúžilo na výlučně hospodářské otázky a úvahy o politice šly stranou. MSDS přijala formální strategii minimální změny, která však neměla reálné výsledky ani ohlas. Požadavek proměny parlamentu v autentickou legislativní instituci (průměrně dvě třetiny legislativních iniciativ připadaly na jednotlivá ministerstva) byl v roce 1983 spojen s reformou volebního zákona, podle kterého se ve volbách roku 1985 mohlo vybírat z několika kandidátů, i když v rámci jednotné volební listiny. Opozice se pokusila postavit nezávislé kandidáty,

ale bez výsledku. V ekonomice se přistoupilo k rozdělování centralizovaných kombinátů na menší podniky a k legalizaci drobného podnikání ve velmi širokém měřítku. Tento sektor brzy začal vykazovat větší zisky než socialistická výroba a znovu nastolil problém sociální nerovnosti (na počátku 80. let se objevila bída, která na konci desetiletí posilovala přes 20 % populace) a také nebezpečí přenosu ideje autonomie z národního hospodářství do politiky. Rozvoj soukromého sektoru nicméně ekonomické problémy na celostátní úrovni neodstránil.

Tab. 76 – Index maďarských reálných příjmů a spotřeby na hlavu v letech 1978–1984

1978 = 100	zaměstnanci a mzdy nominální příjmy	index spotřebních cen	populace celkem reálné příjmy	přepočet na hlavu reálné příjmy	reálná spotřeba
1978	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1979	107,0	111,8	98,4	100,0	102,0
1980	151,1	118,9	96,8	100,3	102,6
1981	121,8	124,2	98,0	103,3	105,2
1982	129,2	132,6	97,2	104,2	106,5
1983	134,3	142,3	94,0	105,4	107,2
1984	146,2	154,1	94,9	106,2	108,3

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Süddeutscheuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 299

Vedení MSDS navíc dávalo jasně najevo, že tím změna končí a že čekání na superreformu je marné – vše bude omezeno na částečná vylepšování řízení ekonomiky. Tento přístup byl potvrzen jako rozhodující na 13. sjezdu MSDS v srpnu 1985. Maďarsko tak jako celý blok tímto rokem vstoupilo do nové fáze vývoje, určené personálními a poté i věcnými změnami v Sovětském svazu, které po několika letech vyústily v rozklad systému.

V diskusích první poloviny 80. let se také formovaly ucelenější alternativní návrhy na řešení vztahu hospodářské a politické reformy. Počátek těchto návrhů lze klást do roku 1977, kdy proběhla polemika mezi A. Hegedusem, Jánosem Kísem a Györgyem Bencem, v níž šlo o zasedání dilematu do širšího historického rámce. Hegedús argumentoval tím, že Maďarsko jako součást východní Evropy není ze strukturálních důvodů schopné produkovat zapadající typy řešení situace a musí hledat odpověď na problémy v zavedení systému účinné společenské kontroly, jejíž projekty nacházel například v polské katolické církvi nebo politických modelech středoevropského disentu. Jeho oponenti tvrdili, že tyto projekty jsou formou přechodných hnutí, reagujících na abnormální realie komunismu, po jehož rozpadu

se musí prosadit klasický model parlamentní demokracie. Výrazný historický rys těchto polemik je důzel po dlouhou dobu ve stopě myšlení historika Istvána Bibóa a jeho teze, že maďarské dějiny představují přehled španělských cest vývoje. Tento problém znovu řešila známá studie jiného historika, Jenő Szűse, publikovaná v roce 1981 pod názvem *Tři historické regie Evropy* a hledající klíč, který by Maďarsku otevřel cestu k západní civilizaci. Renomé na téma maďarské krize si postupně získávaly specializované práce ekonoma Jánosa Kórnai o rozporu mezi kádárismem na jedné a demokracií a třetím na druhé straně, a politologa Mihalýe Bihárho o vztahu mezi politickou mocí a distribuční materiálních statků, dále teorie sociologů Tamáse Bauera o normativním chaosu systému (oscilace mezi plánem a trhem) a E. Hankisse o existenci dvojího společenského standardu, nastolující velké téma středoevropského disentu 70. a 80. let: systémová schizofrenie socialismu a problém občanské společnosti. Konkrétní formulace politických programů se objevily vlastně až pod vlivem polské krize. V roce 1982 zveřejnil J. Kis v samizdatové revue *Beszélő* (maďarsky „mluvím“, jinak též označen pro vězeňskou návštěvní místnost) návrh, koncipující v duchu pozdější *theory of transition* jakousi představu přechodného období. Diskuse byla v roce 1983 zakončena tezí, že nejdůležitější je dosáhnout oddělení politiky a občanského sektoru, tedy vrátit společnosti její autonomii, což však do značné míry odráželo tehdy ještě dominantní představu, že reforma bude dána shora, režimem, což postupně vytvořil prostor, v němž bude společnost evolučně uzrávat a v určitém stádiu režim pohlít a změnit.

Od Moháče bylo všechno špatně?

Rozpad komunistického režimu se v Maďarsku odehrával způsobem dosti odlišným od ostatních zemí. Maďarská 80. léta a hlavně jejich konec proběhly jakoby v tichém poznání neperspektivnosti dalšího rozvoje dosavadního modelu poté, co definitivně začaly selhávat reformy, zavedené v souvislosti s novým ekonomickým mechanismem. Pokusy o liberalizaci ekonomiky, které se v roce 1984 střídaly s několikaletým zdržováním, vyústily v dubnu tohoto roku ve vyjádření vůle k reformám a moment obratu na značce 13. sjezd MSDS. Jeho jednání sice popřelo možnost spojení ekonomické a politické reformy, ale již v příštím roce se tato možnost objevila znovu v souvislosti se stálým hospodářským propadem a se snahou jak stranických reformátorů, tak opozice prosadit radikální trend proměn.

V této době působila i řada důležitých vnějších faktorů. Kromě nové sovětské politiky se stále výrazněji projevovat vliv rakouského sousedství, kde Maďaři mohli vidět jiný svět, jiné hodnoty a jinou politiku (kromě televize a rozhlasu také díky omezení vízové povinnosti pro cesty do Rakouska

REKONSTRUKCE SYSTÉMU
Tab. 77 – Růst HDP v Maďarsku v letech 1970–1984

rok	%
1970–1978	6,0*
1979	1,5
1980	0,1
1981	2,9
1982	2,8
1983	0,7
1984	2,9

* souhrn za celé období

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Süddeutscheuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 299

z ledna 1979). Impulsem pro novou politiku byly také významné zahraniční návštěvy H. Kohla a M. Thatcherové. Přidalo se problematice sousedství s Rumunskem, kde násilná vnitřní integrace postihuje i maďarskou menšinu v regionu Sedmihradská, což se postupně stalo zdrojem napětí mezi oběma státy: v lednu 1985 byl uzavřen rumunský konzulát v Debrečinu. V samotném Maďarsku byl tento problém exponován jak vládou, tak opozicí. Opozice obviňovala režim z nedostatků vlasteneckých a režim sám objevil možnost využití Rumunsko jako ventil, kterým se upouští přetlak vnitřní nespokojenosti. Do středu pozornosti tak znovu vstoupil nacionální moment, který na značoval svou sílu již od 60. let. V roce 1960 byly archeology objeveny hrobné hroby vojáků, padlých ve známé bitvě u Moháče v roce 1526. Ostatky se staly předmětem diskusí, zda mají být považovány za archeologický nález nebo za kosti „mrtvých hrdinů“ a podle toho také uloženy nebo pohřbeny zpět do země. Stát uzavřel s obcí Moháč v roce 1973 dohodu o vytvoření památného místa, které bylo v roce 1976 slavnostně odhaleno. „Staří“ mrtví měli zřejmě vytlačit z paměti „mladé“ mrtvé roku 1956. Dalším příznakem zvyšování role nacionálního prvku byl rok 1978, kdy se do Maďarska s velkými oslavami vrátila svatoštěpánská koruna, odvezená do USA po druhé světové válce, nebo počátek 80. let, kdy se uvádění rockové opery *Kráľ Štáň* změnilo v politicko-vlasteneckou manifestaci.

Od roku 1986 se maďarská politika stala arénou, kde se vláda a opozice přetahovaly o iniciativu a MSDS se výrazně stěpila na zastávce i protivníky reformem, i když zatím bez organizačních důsledků. Tyto skupiny zůstávaly na úrovni klubů nebo stranických frakcí, posílily však svou pozici ve státním aparátu poté, co do čela vlády nastoupil v červnu 1987 Károly Grósz, jeden z proreformních členů MSDS a pružný politik, schopný údajně imponovat E. Honeckerovi i M. Thatcherové současně. Grósz prohlásil již v září 1987, podobně jako jeho předchůdce György Lázár v březnu téhož roku, že pokud

nenastoupí reformy, dojde k poruchám hospodářské rovnováhy. Vládní program však současně neobsahoval garance, že jim prosazená reforma něco změní. 8. září 1987 proto několik desítek intelektuálů zaslalo premiérovi dopis, vyjadřující obavy, zda takový vládní program má vůbec nějaký význam. Rozpaky, nejistoty a sílící dilema vytvářely poněkud stísněnou atmosféru, v níž list *Magyar Hírlap* dokonce v listopadu 1987 napsal, že maďarská společnost prochází historickou krizí, jiné komentáře tvrdily, že již od Moháče se v Maďarsku všechno dělo špatně...

Za této situace se začaly objevovat velké programové koncepce, které otevřeně a komplexně řešily otázku krize, reformy a také zániku systému. Pod názvem *Obvat a reforma* se na jaře 1987 objevil projekt, částečně patronovaný R. Nyersem, který viděl řešení v třítní reformě, široké demokratizaci a decentralizaci, založené na likvidaci mocenského monopolu MSDS, již by však zůstal přiznan statut iniciátora změn. Dokument *Společenská smlouva*, který publikovalo *Beszélő* v létě 1987, vycházel z tvrzení, že kádárismus ztratil smysl, protože lidé již nejsou ochotni dodržovat režimem oktrojovanou smlouvu. Hledalo se tedy řešení, jak přestavět politický systém, aby MSDS nediktovala, současně však aby neztratila dominantní pozici, čili řešení, které by stranu spoutalo řetězem právních norem. Program *Reforma a demokracie* z podzimu 1987 předpokládal evoluci režimu do podoby demokratického socialismu, v němž by MSDS propojila národní a sociální moment prostřednictvím permanentní a svobodné diskuse, která by straně dávala podněty, rozpracované do podoby racionální politické strategie.

V této době však již vývoj měnil dosavadní akcenty v tom smyslu, že přestávalo jít o zachování kádárismu a do popředí se prosazovala otázka zachování systému vůbec, což vystavilo určitěmu tlaku jak reformátory z MSDS, jejichž návrhy se změnily pouze v jednu z možných politických opcí, tak opozici, která se začala pohybovat od úvah, formulovaných ve stínu kádárského paternalismu, ke koncepcím, zahrnujícím možnost aktivní účasti na rozpadu režimu a postavení skutečné politické alternativy, obsahující řešení zcela mimo dosah odumírajícího systému. Významným impulsem tohoto posunu opozičního myšlení byl sovětský postoj, z něhož stále více vyplynula možnost nezávislého vývoje, což stavělo do zcela jiného světa vlastní kádárský režim. Bez sovětské podpory, evokující tanky a poražené povstání roku 1956, ztrácel Kádár své zvláštní charisma a také svůj dosavadní vliv. Pokud chtěla reformní frakce v MSDS uchovat svou pozici a uskutečnit své plány, byla nucena se se stárnoucím vůdcem vypořádat.

Ke změně došlo na březnovém zasedání ústředního výboru MSDS v roce 1988, kdy na místo prvního tajemníka postoupil Grósz a Kádár byl jmenován vedoucím nové vytvořeného a víceméně bezvýznamného úřadu prezidia MSDS. Ještě několik týdnů předtím prohlašoval, že maďarskému socialismu nehrozí žádná krize. V krátkém období se tak náhle začaly v neprospěch re-

žimu zúročovat změny, odstartované Gorbačovovým nástupem. MSDS byla již delší dobu ve stavu rozpadu na vnitřní frakce, z nichž reformně orientovaná skupina postupně nabývala na síle. K této situaci došlo tehdy, když Maďarsko od kopírování sovětského vzoru přešlo k poměrně samostatné zahraniční politice, orientované globálně na KBSE a partikulárně především na silné sociálně demokratické vlády nebo strany evropských státech, především na Rakousko, Finsko a SRN. Tyto tendence byly ostře kritizovány hlavně z Prahy, Berlína a Bukurešti, které v maďarském postupu viděly nebezpečí pro vlastní režim. Naopak Varšava se v této době snažila o posílení vztahů s Budapeští vzhledem k analogiím s vlastním vývojem. Podobnou situaci bylo možné pozorovat také v případě vnitřní politiky, kde se maďarská verze *glasnosti* začínala stále výrazněji a bez větších překážek dotýkat do té doby zakázaného tématu roku 1956, postavy I. Nagye a problému poválečného komunismu vůbec. Přesto ještě v červnu 1988 policie rozebrala manifestaci, která si připomínala výročí Nagyovy popravy...

Polsko: od technokracie k úpadku (1971–1987)

Druhé Polsko?

Ekonomické problémy konce 60. let, jež se Gomułkovo vedení snažilo řešit na úkor snížení životní úrovně obyvatel (zdražení před Vánoci 1970), přerostly v otevřené povstání, která nakonec vedlo i k pádu polského komunistického vůdce. Personální změna ve vedení PSDS rozbouranou situaci v zemi na počátku roku 1971 příliš neuklidnila. Rovněž prohlášení nového 1. tajemníka PSDS Edwarda Gierka o vyšetření příčin povstání, ani příslib řešení materiálních problémů, vzniklých v důsledku zdražení, zatím nic neřešily. Ve druhé polovině ledna propukly další stávky a Gierek vsadil na osobní kartu. Jednal s nespokojenými dělníky a zvláště setkání gdaňské z 25. ledna 1971 získalo velký ohlas díky taktika divadelní scéně, kdy se obrátil na shromážděné lidi s otázkou: „Tak co tedy – pomůžete?“, a dostal sice lakonickou, avšak pro něj krajně důležitou odpověď: „Pomůžeme!“

Těmito slovy měl být obnoven sociální směr, v důsledku těchto slov měla společnost znovu, i když jiným způsobem, vzt k komunisty na milost. Nemalou roli tu sehrála církev, která změnu ve vedení PSDS přivítala a dala novým lidem novou důvěru. A ti se začali činit. Nejprve proběhly personální čistky, které začaly již 20. prosince 1970, kdy spolu s Gomułkou odstoupili z politbyra Zenon Kliszko, Ryszard Strzelecki, Bolesław Jaszczuk, Marian Sychalski a na jejich místa přišli Edward Babuch, Stefan Olszowski a Piotr

Jaroszewicz, který o tři dny později vystřídal ve funkci premiéra Józefa Cyrankiewicze, přesunutého na místo předsedy Státní rady, kterou opustil M. Sypchalski (Cyrankiewicz v této době působil ve vysokých vládních funkcích nepřerušované takřka jedno čtvrtstoletí). Poté se přešlo k symbolům, když politbyro rozhodlo 26. ledna 1971 o rekonstrukci válečných trosek královského zámku ve Vářavě. (Touto otázkou se zabýval parlament již od roku 1949.) Pokračovaly personální změny, když rozhodnutím stranického pléna z 6.-7. února 1971 byli z ústředního výboru odvoláni Z. Kliszko a B. Jaszczyk, sami odstoupili S. Kociotek a I. Loga-Sowiński a práva člena ústředního výboru byla dočasně pozastavena samotnému Gomułkovi. Následně bylo uspokojeno veřejné mínění, když nová garnitura 16. února 1971 odvolala proscinová zvýšení cen a současně se zavázala, že po příštích dva roky k ničemu podobnému nedojde. A znovu přišly personální změny, které v prvním pololetí roku 1971 zlomily křk „partyzanům“, vůči nimž byl Gierek, který se jich obával, nemilosrdný. Na červnovém zasedání Sejmu byl Mieczysław Moczar „odložen“ na místo předsedy Nejvyšší kontrolní komory a v červnu 1972 opustil ZBoWiD. Jeho kolegové obsadili diplomatické posty v Alžiru (G. Korczyński), Ankaře (I. Loga-Sowiński), Bruselu (S. Kociotek), Londýně (A. Starewicz), Moskvě (Z. Nowak). Nové personální poměry na stranické úrovni potvrdil 6. sjezd PSDS (6.-11. prosince 1971), který oslabil pozici S. Olszowského a J. Tejchmy, dvou protagonistů Gomułkova odvolání z funkce – první se věnoval úřadu ministra zahraničí, druhý pak plnil funkci místopředsedy vlády a ministra kultury a umění. Na vládní úrovni totéž prošlo po parlamentních volbách v březnu 1972, kdy z aktivní politiky odešel Cyrankiewicz na místo předsedy Polského výboru obránců míru, ve funkci předsedy Státní rady jej vystřídal historik a profesor Vářavské univerzity Henryk Jabłoński.

V březnu 1971 se do Polska vrátil kapitán státní bezpečnosti Andrzej Czechowicz, který „špiónoval“ v rozhlasové stanici Svobodná Evropa a o své misi napsal knihu *Siedem trudnych lat* (Sedm těžkých let). Na počátku roku 1972 byla otevřena hranice mezi Polskem a NDR a vzájemné návštěvy bylo možné odbyvat jen s občanským průkazem. Vatikán potvrdil polskou církevní organizaci na „znovuzískaných“, kdysi německých územích, a Polsko se SRN navázalo 14. září 1972 diplomatické vztahy. Na konci roku 1972 proběhla prezentace polské licenční verze automobilu Fiat 126, který pod názvem *maluch* způsobil v Polsku motoristickou revoluci. V říjnu 1972 vystřídal Włodzimierz Sokorsko ve funkci předsedy výboru pro televizi a rozhlasové vysílání Maciej Szczepański, jehož prostřednictvím se nová garnitura začala soustředěně věnovat tomuto navýsost důležitému médiu. Užitečnost televize pocítila zvláště poté, co v květnu 1972 vystoupil Gierek s prohlášením, že cílem jeho politiky je vybudovat v průběhu jedné generace „druhé Polsko“, a snažil se pro něj získat podporu.

Tímto sloganem pojmenoval Gierek svůj projekt rozvoje, kterým se chtěl a musel odlišit od jeho předchůzcích verzí, i když na počátku své kariéry si jen těžko mohl představit, že její konec bude koncem komunismu v Polsku. Pro vytvoření „nového“ socialismu byl první tajemník disponován i tím, že se řadou osobních rysů lišil od dosavadních představitelů režimu. Před válkou pracoval jako horník ve Francii a Belgii, byl členem komunistických stran obou zemí, v západní Evropě strávil také druhou světovou válku a do Polska se vrátil až v roce 1948. Nebyl tedy ani příjím, ani nepřímým účastníkem celé řady sportů, které hýbaly děním poválečného Polska, ačkoli svým počátkem spadaly do válečného či ještě předválečného období. Na rozdíl od stalinistů nemusel trpět komplexy a sentimenty ve

E. Gierek mezi dělníky

vztahu k Moskvě, jejíž vliv respektoval pragmaticky. Na rozdíl od Gomułky neměl fobie ani vůči Západu, ani vůči intelektuálům, ohledně církve uznával její pozici a sílu a spíše se snažil vytvářet oboustranně dobré vztahy. Byl si vědom změn, kterými procházela západní společnost od přelomu 60. a 70. let, a chtěl Polsko modernizovat natolik, aby se jí vyrovnalo, aby se po prvé ve své historii stalo významným, hospodářsky rozvinutým a silným státem. Hlavní zásady projektu „druhé Polsko“ vycházely z oslabené ideologie, prolínající se s technokraticky pojatou modernizací jako pokusem přiblížit realitu učité představě socialismu, který se v 70. letech začal chápat jako vědecky podložený sociální konstruktivismus, jako koncepce racionálního uskutečňování ideálního společenského systému. PSDS proto začala věnovat pozornost sociálním vědám: v roce 1973 proběhla stranická

konference na toto téma, následující rok pak byl při ústředním výboru založen zvláštní ústav (*Akademia Nauk Społecznych*) pro teorii a aplikaci sociálních věd v jejich dobovém pojetí.

Tento trend byl zpočátku pragmatický, ustupoval v otázkách ideologie, pokud ohrožovaly projekt „druhého Polska“ a netýkaly se vedoucí role strany nebo příslušnosti k Varšavské smlouvě. Také rozvoj polské historiografie v 70. letech dokládal poměrně závažné proměny postoje režimu k vlastním ideovým základům. Stalinismus zavrhli národ ve prospěch internacionální komunistické revoluce, Gomułka postavil „polskou cestu k socialismu“ na syntéze národní identity, suverenity a komunismu jako nejlepší strategie jejich obrany. Gierek pak PSDS v její personálně obměněné podobě vyhlásil přímou dědičkou národních dějin. V praxi to znamenalo, že strana kontrolovala dějiny polsko-sovětských vztahů a své vlastní i když je začala zkoumat i na základě zveřejňovaných dokumentů (edice *Archiwum Ruchu Robotniczego*, vycházející od roku 1973), zbytek zůstával volný co do tematického výběru i jeho interpretace. Od 70. let se přístupnou stala většina zahraničních autorů, vydávaných v polských překladech (řada z nich nesměla v jiných zemích bloku vyjít ještě v roce 1989), polští historici i další vědci odjížděli na zahraniční konference a stáže – a vraceli se zpět do Polska.

Technokratický socialismus navazoval na posun v komunistické ideologii, který signalizovaly porady komunistických stran v letech 1960–1971. Jejich produktem byla doktrína tzv. rozvinutého socialismu (pojem poprvé použit na moskevské poradě v roce 1960) jako pojmenování ofenzivního pojetí chruščovovské modernizace, jejímž základním cílem byla hospodářská porážka kapitalismu. V tomto smyslu lze doktrínu chápat jako pokus o ideologickou alternativu vědeckotechnologické inovace západního světa a jejím středobodem se stala otázka vědeckotechnické revoluce (VTR), která měla socialismus zbavit jeho strukturálních potíží. Když snaha „dohonit a předehonit“ Západ vzala za své, byla tato doktrína vystřídána ještě tajemnějším pojmem reálný socialismus. Gierek se koncepcí rozvinutého socialismu chopil proto, že umožňovala z hlediska vztahu k Moskvě odlišit některé méně ortodoxní prvky hospodářské politiky od západních inspirací a uchovávat tak její ideologickou čistotu. Moskva si však proto vyhradila právo rozhodnout o značce polské koncepce, takže až 7. sjezd PSDS v roce 1975 oficiálně stvrdil vstup Polska do rozvinutého socialismu, ironií osudu v době, kdy technokratický socialismus odumíral.

Pro uskutečnění projektu „druhého Polska“ Gierek využil jiný typ řízení společnosti. Pokusil se teoreticky posílit a prakticky prosadit stranu jako velkého projektanta a stát jako schopného vykonavatele jejího projektu a současně, po zkušenostech s minulými revolucemi, chtěl zapojit celou společnost, zvláště pak dělníky, do této modernizace. V prvním směru byla nejdůležitější reforma státní správy v letech 1973–1975, která zrušila okresy

a dosavadní počet 13 vojvodství rozšířila na 49, ve druhém směru reforma odborů v roce 1973, následovaná novelou zákoníku práce v roce 1974 a novelou zákona o dělnických samosprávách. Smysl správní reformy byl definován charakterem modernizace, pro jejíž uskutečnění PSDS více než předtím potřebovala silnou vrstvu byrokratů a manažerů, která sice měla respektovat základní principy režimu a jeho místa v bloku, ale také vyznávat pragmatické hodnoty a přístupy. Strana jako hlavní projektant nastavila společnost určitým směrem. Aby nastavení trvalo, potřebovala ji proknout svými manažery od centra až po lokální úroveň, aby proknutí bylo účinnější, mělo působit ve větším množství větších správních jednotek, které však od této chvíle mohly uzavírat regionální spojení proti centru. Likvidací okresů byla tříštivová správa nahrazena dvoustupňovou, přičemž obce byly spíše vydány do rukou bossů nových vojvodství a jejich samospráva schopnost omezena. Nový typ byrokracie byl nakonec kontraproduktivní, protože vztah mezi snahou udržet si získané postavení a očekávaným přínosem pro modernizaci se vyvíjel proti původnímu záměru. Přispěl k tomu i fakt, že Gierkovo vedení preferovalo namísto věrných pouze formálně loajální komunisty-odborníky. Víra v komunistický ideál byla nahrazena možností podílu na přílišném rozvoji, avšak legální možnosti byly natolik omezené nebo komplikované a rozvoj tak problematický, že manažerská byrokracie si navykla hledat profit ve stínových podnikatelských aktivitách a na oficiální úrovni často vykazovat fiktivní výsledky.

Modernizace pozmenila roli parlamentu. Vláda měla rozpracovat generální linii, určenou komunistickou stranou, a Sejm pak měl o vládních direktivách diskutovat a „konkretizovat“ je v podobě příslušných legislativních aktů. To se projevilo hlavně v důrazu na práci parlamentních výborů, o jejichž aktivitě svědčí jak počet setkání (v letech 1969–1972 jich bylo 538, v letech 1972–1976 již 1060), tak počet přijatých zákonů (36:103) i celkový počet plenárních zasedání Sejmu (18:32). Parlament se v duchu tehdy oblíbeného sloganu „strana řídí, vláda vládne“ změnil v instituci, jejímž prostřednictvím poslanci PSDS tvořili legální prostor pro exekutivu a státní správu. Složitější se řešil problém dělnické samosprávy, pro kterou, jako autonomní prvek, nebylo v technokratickém socialismu místo a PSDS se spíše snažila dělníky dostat do role přihlížitelů. Teprve po letních nepokojích roku 1976 vláda urychleně začala jednat o rostoucím „formalismu“ ve vztahu k dělnictvu. V květnu 1978 schválilo politbyro rezoluci o reformě dělnických samospráv a v červenci byl ustaven Sjezd výborů samosprávy s cílem „harmonizace růstu produktivity a stálého zlepšování pracovních podmínek dělníků“. Dělnická samospráva již byla pojímána jako prevence proti revoltě i proti možnosti nezávislého odborového hnutí, které se právě v roce 1978 objevilo jako organizační platforma, vypracovaná opozičním hnutím.

Opozice

Obrat v dosavadní politice způsobily události léta 1976. 24. června 1976 premiér Jaroszewicz oznámil zvýšení cen potravin (u masa a uzenin o 70 %, u cukru až o 100 %). Druhého dne propukly protesty, které nabraly dramatický ráz v Radomi, kde byla vypálena budova vojvodského výboru PSDS. Neméně dramatické události se odehrály v podvašavském Ursusu, kde dělníci odšroubovali kolejnice a uvedli tak varšavský železniční uzel mimo provoz. Vláda nasadila policii, která zadržela několik tisíc osob, ale večer premiér oznámil, že zadrženi se odkládá na neurčito. V září však úřady místo toho zavedly přiděly cukru – 2 kilogramy na osobu měsíčně. Současně se vláda rozhodla pro odstrašující represe, byť se protesty se nedaly srovnat s rokem 1970. Asi 350 lidí bylo mimořádně rychle odsouzeno k trestům vězení nebo pokutám a připravovalo se dalších 500 procesů. Na 1 200 účastníků demonstrací a nepokořů bylo propuštěno z práce nebo jim zaměstnavatel snížil plat.

Reakce společnosti však byla rychlá a pohnotová. Na pomoc poškozeným se kolem 16. srpna 1976 rozeběhla spontánní akce, jejímž cílem byla finanční sbírka pro rodiny postižených dělníků a bezplatná právní pomoc při procesech. 23. září vyšel dokument *Wyzwa ke spólécności a ogólnóm PLR*, který oznamoval ustavení opoziční organizace pod názvem Výbor na obranu dělníků (*Komitet obrony robotników* – KOR). Výzvu podepsalo 14 lidí, od příslušníků antikomunistické opozice 40. let přes reprezentanty „řijna“ až po radikály z března 1968. KOR od 28. září 1976 pravidelně vydával svá komuniqué, kterými začala dlouholetá tradice tzv. druhého oběhu, neboli tiskovin publikovaných mimo oficiální nakladatelství.

Vznik organizované opozice v roce 1976 znamenal přelom ve složitém vývoji postojů jednotlivců a skupin k poválečnému socialismu. Nekrolog polské verzi reformního komunismu (revizionismu) vystavily monumentální dějiny marxismu Leszka Kolakowského (vyšly ve třech svazcích v Londýně v letech 1976–1978), které za jeho konec považovaly rok 1968. „Komunismus přestal být intelektuálním problémem, stal se záležitostí moci a represe.“ Dosavadní pokusy „domluvit“ se s režimem a dosáhnout jeho nápravy selhaly a pozornost se upířela na alternativní postupy. KOR byl počátkem masové opozice, spojující dělníky, které režim zklamal, s intelektuály, kteří o jeho reformu ztratili zájem. Intelektuální opozice byla po roce 1968 spíše rozbitá, částečně v emigraci, částečně vyčkávající na výsledky „druhého Polska“. Jako významné se ukázalo trvalé spojení s emigrací a jejími publikacemi, ať již tradičními (pařížská *Kultura*) nebo novými (londýnský *Aneks*), které poskytovaly prostor úvahám o dalších opozičních aktivitách, v jejichž rámci užívalo nezvratné přesvědčení o nutnosti soustavného tlaku na režim.

Další kapitolu v činnosti polské opozice otevírala stať Adama Michnika,

vydaná v roce 1976 pod názvem *Nowy ewolucjonismus* a hodnotící aktivity polského politického nonkonformismu po roce 1956. Michnik konstatoval, že události let 1968 a 1970 zbavily dosavadní styl opozice smyslu, protože se vždy nakonec smířil s režimem a přijímal jeho pohled na věc. Ve své další činnosti musí opozice využít „negativní“ prostor, který poskytuje Brežněvova doktrína a helsinský proces. Nemůže se již orientovat na dialog s režimem, ale musí adresovat svůj program veřejnosti a jejím prostřednictvím vyvíjet nátlak na režim, který vzhledem k tomu, že je svou hospodářskou strategií vázán na západní úvěry, technologie a licence, se bude zdátat uplatnit drastické represe. Také Moskva se v případě vyhrcození vnitřní situace bude snažit vyhnout se do poslední chvíle intervenčním řešení, protože kdyby zasáhla, Polsko by sice prohrálo vojensky, ale pro Moskvu by tato výhra byla v rámci *déle* politickou katastrofou. Jak napsal Michnik, sovětská: „neochota vymezuje prostor přípuštného politického manévru.“

Výsledky přinašelo zprvu také opatrné seznamování mezi opozicí a církví, které na jedné straně rozpíjalo obavy církve z ateismu a sekularismu části opozice a na straně druhé averzi nyní již bývalých revizionistů vůči církvi jako zdroji tmářství. Významnou roli tu sehrála kniha Bohdana Cywińskiego *Rodowody niepokornych* (Rodokmen nepokorných) z roku 1971, která dala opozici její vlastní historickou genealogii, počínající generací vzpurných vlastenců přelomu 19. a 20. století, a tuto generaci (i sebe sama) rehabilitovala v očích církve tím, že ji zbavila levičáckého oděru podratných socialistů. Druhrou knihu, která řešila analogické téma, napsal v roce 1977 zmíněný Adam Michnik a dal jí název *Kościół, lewica, dialog* (Církev, levice, dialog). Vyrovnával se v ní nejen s poměrem revizionistické levice a církve, ale otevřeně v ní zmínil možnost polské opozice „vyzvat“ sovětskou dominanci ve střední Evropě prostřednictvím strategie „naplnění“ struny až po krajní moment.

Intelligence se vlastně pohnula až v polovině 70. let, kdy režim chystal novelizaci ústavy a na veřejnost prosáklly informace o jejím charakteru. Ústavní změny i dělnická vzpoura roku 1976 podnítily uvažování o „stylu“ polské opozice a jeho ideových východiscích. První významný dokument se objevil v roce 1976, kdy byl v exilu publikován program Polské dohody o nezávislosti (*Polskie Porozumienie Niepodległościowe* – PPN), jehož autoři (Leszek Kolakowski, Janusz Lerski, Gustav Hering-Grudziński) požadovali nezávislost Polska na Moskvě, dodržování občanských práv a demokratickou transformaci politického systému. Tento dokument, nazývaný někdy „programem programů“, tvořil východisko dalších úvah a také alternativu vůči ústavním změnám. Velkou inspirací v této době byl vývoj Španělska po smrti diktátora Franka – jeho demokratická evoluce se zdála být vzorem, který by bylo možné následovat.

Návrh ústavní novely přinesla rezoluce PSDS ze září 1975, zahrnující již

články o vedoucí roli strany a přátelských vztazích se SSSR. Episkopát k tomu prohlásil, že tyto změny prokazují totalitární sklony režimu a 5. prosince téhož roku obdržely státní orgány tzv. *Dopis 59*, vyjadřující znepokojení nad situací. To však již 8. prosince 1975 zahájil své jednání 7. sjezd PSDS, rozhodnutí změny uskutečnit. 24. ledna 1976 byl projekt ústavních změn publikován. Opozice o týden později adresovala vládě další dopis podepsaný 101 signatáři, avšak marně, protože 10. února 1976 Sejm změnu ústavy schválil. Hlasování se zdržel pouze S. Stomma, předseda poslaneckého uskupení *Znak*. Novelizace ji posílala co do rozsahu (zhruba jedna třetina textu) i meritoriálně, a to ve třech rovinách: obecné charakteristice zřízení, vztahu občanských a politických práv a povinností a fungování politických institucí. V prvním ohledu bylo článkem 1 Polsko označeno jako „socialistický stát“, článkem 3 byla zavedena vedoucí role PSDS (vzátažená na společnost, nikoliv na stát) a článkem 6 zdůrazněno přátelství a spolupráce se Sovětským svazem. Významný byl rovněž článek 15, který signalizoval proměnu vztahu k zemědělství upřednostněním státních statků (PGR). Občanská a politická práva byl ve své exekuci ještě více podmíněna loajalitou. V institucionální rovině byl posílen úřad premiéra, kterému byla přidělena Nejvyšší kontrolní komora.

Novelizace ústavy souvisela se změnou mezinárodní politiky, kterou přinesla Helsinská konference. Mezi podepsanými závazky se ocitl tzv. třetí koš občanských a lidských práv, který opozičním hnutím ve východní Evropě umožnil jejich obranu proměnit v jednu z hlavních linií sporu s komunistickým režimem. Režim musel přijetí helsinských závazků vyvážit patřičnou úpravou vlastního právního systému. Tehdy frekventovaný pojem „socialistické záknosti“ byl důsledkem rozhodnutí přijaté závazky respektovat, ale jejich nárokovatelnost podmínit loajalitou. Před opozicí pak stály dvě prolmající se možnosti: buď usilovat o dohodu s režimem, která povede k jeho potvrzení, nebo dohodu vyloučit, začít se orientovat na alternativní koncepcce a riskovat perzekuci. V obou případech bylo důležité, jak velkou sociální podporu si hnutí za lidská práva získá, a právě v tomto směru tvořilo Polsko výraznou výjimku v rámci celého bloku. Jako v dalších zemích bloku i tady vzniklo hnutí na obranu lidských práv, jež se však v důsledku propojení s protidělnickou perzekucí roku 1976 opřelo o silnou a početnou dělnickou bázi. Ta si ce byla produktem industrializačních vln, organizovaných režimem, ale postupně se od něj odkláníla tím více, čím méně její příjmová situace a sociální status odpovídaly ideologické expozici proletariátu jako třídy zvláštního významu, čím více a častěji jednal aparát dělnické avantgardy přes hlavy a proti zájmům dělníků.

Svědectvím této situace byly nejen zmíněné potíže s dělnickou samosprávou, ale i tzv. deproletarizace komunistické strany, silná právě v 70. letech. PSDS prošla po roce 1970 rozsáhlými čistkami, především na střední

a nižší úrovni, takže východní stav byl dosažen až v roce 1973, velký početní růst nastal však až ve druhé polovině 70. let. V první a úspěšnější fázi modernizace podíl dělníků na členské základně PSDS klesal spolu s rolnictvem, což vyrovnával pouze silící příliv „bílých limečků“. Od přelomu let 1975–1976 (hospodářský manévr a červnová revolta) se ustálil přírůstek rolnictva, dělníků a bílých limečků a početní růst strany zajišťovala dynamická skupina „ostatních“, tedy stranicích a státní byrokracie. Ve druhé polovině 70. let vzniklo dilema. PSDS mimořádně potřebovala podporu dělníků, ale jejich přístup k řízení ekonomiky a společnosti omezovala, takže když nastaly hospodářské potíže, stáli dělníci proti straně. Otevřený konflikt propukl v roce 1976, kdy byla uzavřena „smlouva“ mezi dělnictvem a inteligencí a začal kolabovat technokratický projekt. Ten po letech Gomułkowského sporu sliboval, že „druhé Polsko“ bude lepší než staré a že je reálný socialismus bez konfliktů, represe a s vysokou životní úrovní. Na konci však zůstal konflikt a represe a nefungující, chudnoucí, zato však reálný socialismus. Začala vleká hospodářská krize, do které se Polsko dostalo po letech původně tak silně vypadající strategie rozvoje.

Iluze zrychlení

První hospodářská opatření Gierkova vedení v roce 1971 reagovala na dělnické povstání a snažila se dokázat, že zvýšení cen nebylo nutné, že šlo o politickou chybu a že staré vedení bylo jednoduše nekompetentní. Jíž první kroky nového vedení to zdůraznily: zvedly se tarify nejnižších platových kategorií, rodinné přídatky i důchody, a to se zpětnou platností k 1. prosinci 1970. Na jaře 1971 bylo anulováno předchozí zvýšení cen potravin a na dva přísti roky zmrazeny ceny potravin, v roce 1972 byl tento přísti prodloužen až do roku 1976. Současně zůstalo v platnosti oznámené snížení cen průmyslového zboží. Velkorysost se ovšem platila z devizových rezerv, naspořených Gomułkou, a z poskytnutých sovětských a přicházejících západních úvěrů. Gierke ještě více než Gomułka pochopil, jaký význam může mít životní úroveň pro politickou stabilitu, a snažil se ji podložit růstovou strategií. Oficiální deklarace tvrdily, že prosperita je zaručena. Prognózy uváděly růst národního důchodu ve výši 38–39 % a růst reálných příjmů ve výši 17–18 %. Pro zabezpečení růstu byl schválen velkorysý investiční program, který měl být dlouhodobě kryt splácením investic, krátkodobě zahraničními úvěry, určenými k technologické modernizaci.

Tato „koncepte urychleného růstu“ byla potvrzena po volbách v roce 1972, kdy nový Sejm přijal projekt čtvrté pětiletky v podobě, schválené 6. sjezdem PSDS, avšak původně plánované ukazatele ještě navýšili: růst národního důchodu na 40 %, reálných příjmů až na 18 %. Plnění plánu vedlo

k dalšímu posunu, kdy se v lednu 1973 přenesly ukazatele růstu plánované na rok 1974 ještě do grafikonu roku 1973. První celostátní konference PSDS v říjnu 1973 tyto posuny potvrdila jako oprávněné a lednové plénum strany hospodářské ukazatele na léta 1974–1975 znovu zdvihlo. Zaváděla euforie a očekávaný „šok z hojnosti“ vedl v říjnu 1973 k sebevědomému prohlášení, že v 90. letech se Polsko stane rozvinutou a bohatou zemí srovnatelnou svým vysokým životním standardem s vyspělými evropskými státy. Optimismus podpořily výsledky čtvrté pětiletky, které v absolutních číslech pokračovaly původní návrh, podaný na 6. sjezdu PSDS.

O to větší šok přineslo léto 1976. Vláda se pokusila bagatelizovat potíže jako přechodné, způsobem jejich řešení však pouze přispěla k rozpoutání emocí. Úprava cen byla v této době již nezbytností, ale nevedla se žádná diskuse a nový platný ceník byl vytyštěn ještě před projednáním v Sejmu. Také oficiální reakce na bouřící se dělníky evokovala rok 1970, ale tentokrát z Gomulkova pohledu: chuligáni, kriminálníci a protisocialistické živly. Teprve v prosinci 1976 přišla PSDS s hospodářským manévrem, avšak prakticky se nedělo nic. Druhá celostátní konference PSDS v lednu 1978 stále probíhala v duchu optimistické euforie, i když v kuloárech již zaznívaly první kritické hlasy.

Obecnou příčinou zlomu bylo to, že prvotní hospodářský zázrak nevznikl výlučně zasluhou Gierkova vedení, ale navázal na některé předchozí trendy, především na efekt, který začaly přinášet investiční aktivity Gomulkova období. Zúženým výhledem projektu urychleného růstu se stal dynamismus let 1971–1972, který byl jako trvalý promítnut do delší časové perspektivy. Celá koncepce tak byla sestavena a uvedena do provozu bez přihlídnutí k vnitřním limitům a úzce spojena s celosvětovou hospodářskou konjunkturou. Počáteční příznivé podmínky vedly k dalšímu rozmachu investic, ne vždy rozumně pojatých, což zvýšilo podíl akumulace na národním důchodu, přičemž dlouhou dobu zužikování investic kompenzovaly úvěry a výhodné *terms of trade* na zahraničních trzích. Přílom způsobila ropná krize, která zvýšila energetickou náročnost domácí ekonomiky, založené na nákladné produkci uhlí a levném dovozu energetických surovin ze SSSR. To omezilo možnosti importu, který i když kvalitní, se stal pro Polsko příliš drahým, i exportu, který byl zase příliš drahý a málo kvalitní pro cizinu. Drahá energie a pokles zahraničního obchodu zasáhly investiční výstavbu a již tak dost dlouhý interval mezi zahájením investice a její exploatací se ještě více protáhl. V roce 1975 bylo 30 % investic dokončeno před termínem, 10 % v termínu a zbytek byl posunut nebo nedokončen, což dále zatížilo fond akumulace.

Tenká slupka technologické modernizace zeslábla a pod ní se obnažila původní disproporce hospodářského systému, to jest převaha těžkého průmyslu, který režim musel udržovat v provozu s ohledem na zaměstnanost.

Tab. 78 – Polský import surové ropy ze SSSR v letech 1970–1974

rok	celkový import (v tisících tun)	ze SSSR	% importu roku 1970
1970	7 011	7 011	100,0
1971	7 894	7 894	112,4
1972	9 703	9 703	138,4
1973	10 570	11 140	150,8
1974	10 582	10 582	150,9

Zdroj: Dziewanowski M. K., Poland's International Position Under Gomulka and Gierk. In: Nationalism in the USSR & Eastern Europe in the Era of Brezhnev & Kosygin. Ed. G. W. Simmonds. Detroit 1977, s. 360 (zpracováno podle Rocznik Statystyczny 1970–1974)

Propouštění z práce nepřicházelo v úvahu, pokus o zvyšování cen měl známé důsledky v létě 1976, takže zůstaly ještě zahraniční úvěry, které se však nyní využívaly převážně ke stabilizaci vnitřní situace a takzvané se „projedlily“. Selhání urychleného růstu ukončilo nejen Gierkovy ambice, ale ukázalo, že technokratický model nezměnil podstatu řízení ekonomiky (centrální plán) a v podstatě jen jiným způsobem pokračoval v reprodukci modelu 50. let. Přerušovaný růst znamenal zastavení růstu příjmů a šok z hojnosti vystřídal šok z nedostatku a drachoty. Obchodní propojení polské a zahraniční ekonomiky se po ropné krizi ukázalo jako katastrofa, protože plán nebyl schopný reagovat na změněné podmínky technologickou inovací a ztratili schopnost konkurence. Úvěrová politika, která měla být zdrojem inovace, posloužila nejprve k vyrovnávání disproporcí mezi cenami a příjmy (latentní inflace), po energetické krizi vedlo využívání úvěrů jako sociální prevence nejprve k obrovskému zadlužení (v roce 1980 dosáhlo 28 miliard dolarů) a nakonec i k otevřené inflaci.

Netečný postoj k hrozící krizi přetrvával do roku 1977, kdy se teprve v praktické, často však chaotické podobě začal uplatňovat hospodářský manévry, takže se například přistoupilo k omezení dalších investičních aktivit. Do té doby vývoj probíhal skoro samovolně také pod vlivem postoje státního aparátu, který informace o problémech hodnotil jako protistátní, pokud přicházely z opozičních kruhů, nebo je nechtěl vnímat, pokud přicházely z vlastních řad. V letech 1977–1980 působila při Státní radě oficiální skupina poradců pro nejrůznější otázky, která upozorňovala vládu na sociální a ekonomické problémy, avšak marně. V lednu 1978 vystoupila skupina členů ústředního výboru PSDS s otevřeným dopisem E. Gierkovi, ve kterém požadovala, aby proběhlo referendum o dalším směru vývoje, opět marně. Kritické hlasy v samotné PSDS však začaly slíť a v roce 1978 zveřejnil M. F. Rakowski, šéfredaktor týdeníku *Polityka*, v časopise *Plánovaná ekonomika*

stat zpochybňující dosavadní hospodářskou politiku, načež byl listem *Żwiot Łasząy* obviněn ze snahy zavádět v Polsku kapitalismus. Znovu vstoupil problém frakci a na podzim 1978 se dokonce konal politický návrat M. Mocczara, který v časopisu *Literární život* napadl Gierkovu politiku.

K hospodářské krizi se přidaly rizikové prvky v mezinárodní oblasti. Gierek přivýkl v 70. letech roli jakéhosi zprostředkovatele „mezi Východem a Západem“. Všichni američtí prezidenti 70. let, R. Nixon, G. Ford i J. Carter, navštívili Polsko, Gierek vyjel v roce 1974 na oficiální návštěvu USA, četné byly vzájemné návštěvy s vrcholnými představiteli Rakouska a SRN, zvláštní postavení měla již od de Gaulloy návštěvy v roce 1967 Francie, jež prezident navštěvovali Polsko každoročně od poloviny 70. let (v blízkých vztazích byl s Gierkem zejména Valéry Giscard d'Estaing). Častá byla rovněž setkání mezi Gierkem a stármoucí J. B. Titem. Tento styl zahraniční politiky byl zvláštní tím, že Gierek sice zastával pozici šefa strany, avšak vystupoval více jako reprezentant státu, což zatláčovalo do pozadí styky se stranickými vůdci dalších zemí bloku. Výjimku představoval samozřejmě Brežněv, který byl navštěvován i přijímán s krajní úctou jako vrchní stařešina socialistické rodiny. Některé země bloku (výrazně Československo a NDR) vnímaly Gierkovo koketování se západními politiky s jistým podtázáním, popřípadě braly tento fakt jako součást nezodpovědného politického dobrodružství, které povede k ohrožení socialismu v Polsku. Hlavní východoněmecká tajná policie STASI již od počátku 70. let sledovala s velkou bedlivostí vnitřní vývoj v Polsku a začínala s přípravou agenturní činnosti pro případ další krize.

Neschopnost odstranit hospodářskou krizi, zvyšování represe a současně setrvačnost optimistického přístupu a snaha využívat dobré vztahy se Západem spolu s podezřením ze strany dalších socialistických zemí hrozily promarněním získaného kapitálu. Na podzim 1978 pak dostal Gierek přímo dannaiský dar, když byl 16. října 1978 krakovský arcibiskup a kardinál Karol Wojtyła zvolen papežem a přijal jméno Jan Pavel II. Při jeho uvedení na papežský stolec účinkovala také polská delegace, kterou vedl předseda Státní rady H. Jabłoński. Papežova návštěva Polska v následujícím roce se stala příležitostí ke shromáždění a manifestacím, jejichž postoj vůči režimu byl víceméně jasný. Hlavní problém však vznikl, když do čela USA nastoupila administrativa prezidenta J. Cartera, která helmskou linií obrany lidských a občanských práv důrazně začlenila do své zahraniční politiky.

Konec 70. let vyvolal programové a poté i organizační dělení opozice, soustředěné zatím kolem KOR. Autorem prvních programových dokumentů KOR byl Jacek Kuron, jehož *Úvahy o programní činnosti a Ideové zásady* definovaly opozici jako obranu lidských a občanských práv a postupně opouštěly ideu dohody s režimem. Kuronova analýza praktických možností polské opozice vycházela z úvahy, že režim omezuje suverenitu státu tím, že národ

mění ve snadno ovladatelnou masu. Aktivní nátlak opozice a veřejnosti omezi manipulační prostor režimu a bude zvyšovat suverenitu státu až k bodu, kdy vznikne riziko domácího nebo vnějšího vojenského zásahu. Rozšiřování suverenity tedy probíhat ukázněným způsobem a nezavádět zbytečně důvod k zásahu. Existuje tedy určitý rezervovat trpělivosti režimu i Moskvě, který je možné vyčerpat po určité hranici. V tomto prostoru si pak Polsko může vydobýt statut finlandizované země.

Své představy upřesnil Kuron v interview pro *Le Monde* v lednu 1977, kde prohlásil, že ve srovnání s Československem v roce 1968 se vnější rámec možných změn v Polsku druhé poloviny 70. let posunul ve prospěch opozičních hnutí a že vedení PSDS s ohledem na rostoucí význam veřejné aktivity by mělo s Moskvou dojít k dohodě o limitech reforem. Existuje tedy možnost využívat prostor, vymezovaný sovětskou „trpělivostí“, jež je zase daná sovětskou hospodářskou a technologickou závislostí na Západu, což zase otevírá určité možnosti pro režim: „jedná síla vedení PSDS v jejím dialogu s východním sousedem spočívá v sociálním hnutí v Polsku..., není možné vyložit, že v PSDS jsou síly schopné pochopit tuto zjevnou pravdu a ochotně vyvodit z ní následky.“ Nabídka opozice komunistickému režimu, aby s ní šel „vydírat“ Brežněva, nepostrádala v roce 1977 jistý půvab. Do jisté míry také předjímala situaci, v níž se Polsko ocitlo v létě 1980.

V září 1977 došlo k reorganizaci KOR, po které vznikl Výbor společenské sebeobraný – Výbor na obranu dělníků (*Komitet Samoobrony Społecznej-Komitet Obrony Robotników* – KSS-KOR), což znamenalo proměnu příležitostné aktivity ve věc celé společnosti. Svědectvím tohoto posunu bylo i komuniqué z 29. září 1977, ve kterém KSS-KOR vyhlášoval boj represí z důvodu politické orientace, světónázoru, vyznání a rasy, dále porušování práva, snahu o institucionální zabezpečení občanských práv a svobod a podporu iniciativám, které směřují k prosazení lidských a občanských práv. Za tímto účelem bylo založeno v květnu 1977 tzv. Intervenční byro (Zbigniew Romaszewski a Zofia Romaszewska), které sbíralo údaje o porušování lidských práv, zákonů a poskytovalo právní pomoc. V tomto roce také zahájilo svou činnost nezávislé vydavatelství NOWA (Miroslaw Chojacki), hlavní producent „druhého oběhu“ – jen tiskoviny KSS-KOR dosahovaly v roce 1979 nákladu 30 000 exemplářů. Vznikla tzv. létající univerzita, neboli bytové přednášky a semináře, na jejichž základe se v lednu 1978 ustavila Společnost přednáškových kursů.

Hlavní programovou platformou byla stále obrana lidských a občanských práv, ale poměrně brzo se začala promyšlet organizační inovace, která by KSS-KOR posílila vůči režimu. K této inovaci došlo v roce 1978, kdy byl nejprve v únoru v Katowicích založen Výbor svobodných odborů, vyzývající k podobné iniciativě dělníky z celého Polska, a poté v dubnu vyšla deklarace Zakládajícího výboru svobodných odborů pobřeží, v níž se objevila jména

známá z pozdějších let (Andrzej Gwiazda, Krzysztof Wyszowski, Lech Wałęsa a Anna Walentynowiczová). Na přelomu let 1978–1979 hodnotil J. Kurowiński v textu nazvaném *K demokracii* tyto iniciativy jako trend, proměňující společnost z objektu stranické manipulace ve svěprávný subjekt a povzbuzující podobné aktivity v dalších zemích bloku.

V samotném KSS-KOR se odehrál určitý rozkol, když se objevila radikální skupina (Antoni Macierewicz a Piotr Naimski) kolem periodika *Głos*, vydaného od podzimu 1977, která kladla důraz na nekompromisní vztah k režimu a deklarovala vůli po obnovení plné nezávislosti Polska. V květnu 1977 došlo v Krakově k neobjasněnému zabití studenta Stanisława Pyjase, z níž opozice obvinila státní bezpečnost. Studenti odpověděli založením Studentského výboru solidarity (*Studentcki Komitet Solidarności* – SKS). Tyto výbohy se zanedlouho objevily i v dalších univerzitních městech – Gdaňsku, Poznani, Varšavě, Vratislavi – a jejich činnost směřovala k obnovení a uznání akademických svobod. Pokusy sjednotit celou opozici na helsinském principu, ke kterým docházelo na přelomu let 1976–1977, však nebyly úspěšné a z řady důvodů, sahajících od různého výkladu role opozice přes osobní spory, se celé hnutí rozdělovalo. Vedle KSS-KOR se objevila skupina navazující na *Ruch* z počátku 70. let a vyznávající spíše než helsinský program hodnoty meziválečného Polska. K tomuto seskupení patřily skupiny kolem A. Czumy a L. Moczulského, dále skupina z Lodže (Karol Głogowski) a Gdaňsku (Aleksander Hall). Na jejich základě se nejprve v únoru 1977 ustavila užší konspirační organizace pod názvem Směr nezávislosti (*Nurt niepodległościowy* – NN) a v březnu téhož roku pak větší seskupení pod názvem Hnutí na obranu lidských a občanských práv (*Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela* – ROPCio), které 25. března 1977 vydalo svou výzvu ke společnosti. Ta se sice odvolávala na základní dokumenty (Charta OSN, Závěrečný akt Helsinské konference a Ústava PLR), avšak již v průběhu roku 1977 začala zvyrazňovat svou orientaci na nezávislost a předválečné inspirace. ROPCio však nedosáhl takové organizační jednoty jako KSS-KOR a v roce 1978 se rozpadl. Část jeho členů splynula v dalším roce s KSS-KOR, část (Andrzej Czuma, Jan Dworak, Emil Morgiewicz) kolem časopisu *Opinia* (Názor) se jako samostatná udržela až do počátku 80. let.

V tomto směru asi největší soudržnost projevovali lidé kolem L. Moczulského, kteří problémy kolem ROPCio i další překonali. Toto hnutí prošlo dělením v létě 1979, kdy se od něj odtrhla skupina, preferující Romana Dmowského před Moczulského oblíbeným Píšudským, která 18. srpna 1979 založila Hnutí mladého Polska (*Ruch Młodej Polski* – RMP), orientované na národní a katolické hodnoty (A. Hall, J. Bartyzel, M. Jurek aj.) a odkazující na stejnojmenné polské literární a kulturní hnutí z přelomu 19. a 20. století jako svébytné místní odnože pozdní evropské moderny.

Příznivci L. Moczulského, soustředění v té době kolem revue *Druga* (Ces-

ta), se reorganizovali a také vymezovali jak vůči secesionistům, tak vůči dominantnímu KSS-KOR, od něž je stále více odděloval odpor vůči koncepci politického evolucionismu. Moczulski v létě 1979 publikoval stať *Revoluce bez revoluce*, která přinesla program dlouhodobé ofenzivy vůči režimu, směřující k jeho vnitřní erozi a vymaření ze závislosti na Moskvě. V příhodné chvíli, kdy tento postup vytvoří prostor pro radikální akci, mělo dojít ke generální okupační stávce (povstání). Na bázi těchto programových tezí pak byla 1. září 1979 ustavena nová opoziční organizace Konfederace nezávislého Polska (*Konfederacja Polski Niepodległej* – KPN), dosi exkluzivní svým programem a hlavně poměrně malým počtem příznivců (R. Szeremietew, T. Jandziszak), jinak všeobecně uváděná jako první otevřeně antikomunistická a postupně i antisovětská politická organizace v zemích sovětského bloku.

Ustavení KPN dokládalo také skutečnost, že kritické postoje až averze vůči Moskvě, ať již v podobě momentální kritiky sovětského totalitarismu nebo připomínání tabuizovaných témat ze vzájemné minulosti, se rychle šířily a stily. Dne 17. září 1979 vydal KSS-KOR prohlášení ke 40. výročí sovětského vpádu do Polska, v němž nejen vyjmenoval akty násilí proti Polsku včetně katynských poprav, ale konstatoval, že: „sovětské orgány nesoou plnou odpovědnost za promlčení a nestíhání zločinů proti lidstosti, kterými se stalinický režim provinil ve vlastní zemi i na okupovaných územích.“

Tento vývoj chápala utrádající moc jako nebezpečí, nikoliv jako symptom krize, která by volala po radikálním zásahu. Toho se však komunisté obávali, protože nepopulární opatření hrozila revoltou, aktivním vystoupením opozice, a nakonec i kritikou dalších zemí bloku a Moskvy především. Ta již byla poněkud podtážená vlnou polskou reakcí na její intervenci v Afghánistánu. Gierek zvolil logický a přitom ten nejhroší způsob – vyčkávání. V tomto duchu jednal i 8. sjezd PSDS 11.–16. února 1980. Ačkoliv v kulových se často mluvilo o problémech bez servítků, na oficiální úrovni se klíčovalo mezi setrvačným optimismem a opatrnou kritikou (například v jedné z rezolucí sjezdu, která dělnickou podporou podmiňovala „úspěšnou realizaci úkolů socialistické výstavby“). Po sjezdu odstoupil premiér Jaroszewicz, který nebyl zvolen ani do nového ústředního výboru, a na jeho místo přišel 18. února 1980 Edward Babich. V březnu se konaly volby: oficiální údaje sice mluvily o 98,9 % účasti, ale pod vlivem opoziční agitace se k volbám zřejmě dostavilo jen asi 80 % lidí. Žádný z těchto kroků však nemohl řešit otázku nezadržitelného hospodářského propadu.

Již 1. prosince 1979 totiž oznámila Státní plánovací komise, že v některých oblastech národního hospodářství nebudou splněny plánované ukazatele a že přírůstek národního důchodu bude oproti 2,8 % za rok 1979 činit v roce 1980 pouze 1,4–1,8 %. Zpočátku to vypadalo, že režim bude čelit v řadě již několikráté „obvyklé“ krizi. I rostoucí napětí v PSDS svědčilo o tom, že pro frakce, útočící od vyhlášení hospodářského manévru na pozice kolem

prvního tajemníka, by opakování situace z let 1956 nebo 1970 znamenalo vítanou příležitost ke změně ve vedení PSDS. První frakce (S. Kania, S. Kowalczyk, W. Jaruzeński) se opírala o bezpečnostní aparát a armádu, zatímco též druhé (E. Babiuch, S. Olszowski, M. F. Rakowski) spočívalo v mocném a složitém konglomerátu vztahů a skupin, který byl produktem 70. let. Tlak obou frakcí na vedení PSDS zesílil právě v okamžiku, kdy se hospodářský manévr stával víceméně fikcí a nastupovala otevřená krize. K prvnímu ústupu byl Gierek již donucen, když musel obětovat premiéra P. Jaroszewice. Agresivita frakcí však sílí a především po 8. sjezdu PSDS vystavila Gierka do pozice analogické Gomulkové situaci v letech 1968–1970 – čekání na optimální moment pro sesazení vůdce.

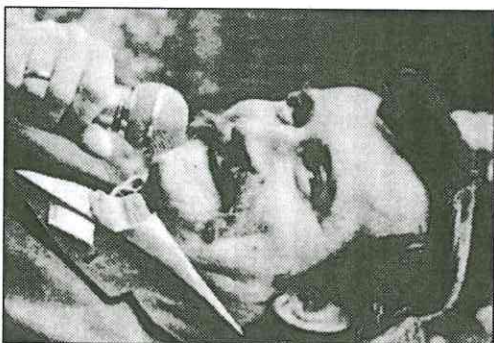
Solidarita poprvé

Politickou stabilitu prověřilo vládní nařízení o zvýšení cen masa z 1. července 1980. Ačkoli šlo o závažný útok na dosaženou životní úroveň, společnost reagovala nejprve s jistým zpožděním a mlčela v podstatě i opozice. To bylo zajímavé jednak ve srovnání s bouřlivou reakcí na podobné opatření v červnu 1976, jednak s faktem, že na počátku 80. let měla opozice již vypracovanou strukturu i značnou zkušenost. Prvním ohlasem bylo zastavení práce v některých podnicích a úřadech v Lublinu včetně železnice. Vládní odezva byla také velmi vlažná, což kontrastovalo s tím, že v tomto případě šlo o oblasť pro režim svým způsobem prestižní. Lublin byl prvním sídlem komunistické moci v létě 1944 a také důležitým strategicko-vojenským uzlem mezi Polskem a SSSR, kde se střídaly dva typy železničních rozchodů. Situací se 18. července 1980 zabýval ÚV, který pouze varoval před stávkami jako cestou ke zhoršení hospodářské situace. V průběhu dalšího měsíce se konflikty podobné Lublinu objevily i v dalších polských městech, ale státní moc reagovala stále velmi váhavě. Premiér Babiuch apeloval 15. srpna 1980 na dělníky, aby bojkotem práce nekomplikovali řešení krize, vyzýval k diskusi a jednotě národa v době, kdy se dělnické nepokoje mezi 16.–31. srpnem přenesly na baltické pobřeží. Především loděnice ve Štétině. Gdyni a Gdaňsku se znovu – tak jako v roce 1970 – staly hlavními centry nespokojenosti. Hlavní pozici nyní získal Gdaňsk, kde se 17. srpna 1980 ustavil Mezipodnikový stávkový výbor (MKS) jako koordinátor stávkové vlny.

Oficiální reakce pokulhávaly za děním nebo docházelo k personálním změnám, když 24. srpna odstoupili 4 členové a 2 kandidáti politbyra a E. Babiucha nahradili ve funkci premiéra Józef Pińkowski. Politbyro navázalo kontakty s MKS, přičemž pozornost se soustředila na jeho programové teze, požadující uznání práva na stávku, práva na zakládání nezávislých odborů, garance občanských práv poskytovaných ústavou, ale také propuštění ně-

kterých vězněných opozičních intelektuálů. Výsledkem jednání byly dohody, uzavřené 30. srpna ve Štétině a o den později v Gdaňsku, kterými si vláda vymínila, že nové odbory nebudou hrát roli nové politické síly (strany) a potvrdí souhlas s vedoucí rolí PSDS. Za to se strana zavázala uznat právo na stávku a založení nezávislých odborů. Stávky však pokračovaly v hornoslezské pánvi, kde situaci upravil podpis další dohody z 3. září 1980 v Jastrzębie. Vláda se pokusila vyhnout se důsledkům dohod výkladem, že platí pouze na územích těch vojvodství, kde došlo k jejich uzavření. Podpisem další dohody v Katowicích si dělníci 11. září 1980 vynutili uznání jejich celostátní platnosti.

Vládní obstrukce souvisely s dramatickou situací ve vedení PSDS. Gierek

Předseda Solidarity L. Wałęsa

dostal 5. září 1980 infarkt a byl převezen do nemocnice. To uvolnilo ruce oběma frakcím, takže se ještě v noci z 5. na 6. září sešlo plénum ÚV PSDS, které Gierka zbavilo funkce a na jeho místo dosadilo Stanisława Kanu. Nový vůdce vystoupil s výzvami k jednotě, aktivní účasti na řešení problémů a kritikou Gierka. Vnitrostraničský puč měl poměrně malý ohlas. Kania nemohl být a ani nebyl považován za charismatického „nového“ muže, s jehož příchodem se něco změnilo. V aparátu strany strávil na vysokých místech posledních deset let a kromě svých vztahů k silovým resortům ničím mimořádným nevyčníval.

V této době se již dělnická opozice zabývala organizačním zvládnutím běžící stávkové vlny a vytvářením své řídicí struktury – 8. září oznámil MKS

vystoupení z oficiálních odborů (*Centralna Rada Związków Zawodowych – CRZZ*) a chystal se k založení nových a nezávislých odborů. V Gdaňsku se 16. září sešel mimořádný odborářský sjezd, na kterém byly druhý den založeny Nezávislé samosprávné odbory „Solidarita“ (*Niezależne Samorządne Związki Zawodowe „Solidarność“ – NSZZ „Solidarność“*), vedené Zemskou koordinační komisí (KKP) v čele s L. Wałęsou. Ta na svém prvním zasedání 22. září 1980 vznik nových odborů oficiálně potvrdila a vyhlásila. O dva dny později předložil Wałęsa statut nových odborů k registraci.

Nová garnitura PSDS se zatím plně soustředovala na převzetí moci a k problému krize přistupovala podle předchozí zkušenosti, která napovídala, že nejdříve musí dojít k výměně a likvidaci staré garnitury, a teprve poté se přistoupí ke vnitropolitické konsolidaci. Po jistou dobu se tedy obě strany spíše zabývaly svými problémy a vývoji protivníka ponechávaly volný průběh, přičemž vládní strana spoléhala na to, že postup, vyzkoušený v předchozích letech se, uplatní i teď. Důležitým mezníkem se stal Gierkův zdravotní kolaps. Do 5. září 1980 stále existovala ochota státní moci ke kompromisu, po tomto dni, kdy začaly čistky uvnitř PSDS, zesílila snaha o utlumení nekontrolovaného pohybu. Protikrizová strategie, odvozená z let 1956 a 1970, však selhala, jelikož vznikla Solidarita, sílou, počtem i organizovaností nesterovatelná s čínkoliv předtím. Nezávislé odbory posílilo také rozhodnutí organizovat se podle teritoriálního principu, takže Solidarita kopírovala strukturu státní správy a PSDS a v nadcházejících konfliktech mohla rychleji reagovat na akce vládní strany. V rámci teritoriálního uspořádání byly vyčleněny zvláštní regiony, navazující na staré historické země (Dolní Slezsko, Mazovsko, Malopolsko, Velkopolsko aj.), jejichž vztahy s centrem regulovala KKP.

Posun v přístupu PSDS k Solidaritě se tak poprvé projevil až incidentem kvůli územní platnosti dohod z přelomu srpna a září, snaha blokovat dialog se dostala na povrch 19. října 1980 v souvislosti s tzv. registrační krizí. Vojvodský soud ve Varšavě registraci Solidaritu odložil se zdůvodněním, že předložený statut odlišná od gdaňských ujednání v otázce uznání vedoucí role strany, organizace stávek a volby odborových funkcí. O pět dní později sice soud registraci statutu schválil, ale z vlastní „iniciativy“ jej doplnil dodatečnou klauzulí s uznáním vedoucí role strany a dodržováním mezinárodních závazků Polska. Ve sporu o statut PSDS i Solidarita odkazovaly na gdaňské dohody: vládní strana tvrdila, že pouze do statutu zahrnuje některé jejich paragrafy, Solidarita tvrdila, že když jsou inkriminované paragrafy v dohodách, je zbytečné dávat je do statutu. Oběma stranám bylo jasné, o co jde. Vláda vedla pseudolegalistickou nit od dohod ke statutu jako normě, na jejímž základě by bylo možné vméstnat Solidaritu do výhodného právního rámce a odtud snáze ji ovládat. Solidarita považovala dohody za mezistupěň na cestě ke skutečné emancipaci, a proto soudní „iniciativu“ z 25. října 1980

považovala za překážku dosažení statutu (*de iure i de facto*) politické síly působící nezávisle na oficiálních politických strukturách.

Soud oznámil, že nové rozhodnutí ohledně statutu vyhlásí 10. listopadu, Solidarita reagovala prohlášením, že pokud statut nebude zaregistrován v původně předložené podobě, vyhlásí na další den celostátní stávkou. Soud 12. listopadu 1980 námítky Solidarity akceptoval, ale opatřil statut dodatkem, obsahujícím dotyčné body gdaňských dohod. Toto řešení obě strany uspokojilo, ale ve hře byl ještě osud dalších dvou menších „Solidarit“, venkovské, která se ustavila 21. září, a studentské, založené 19. října. Úspěšná registrace „velké“ Solidarity byla později precedencem i pro její menší sestry. Režim musel hledat nový postup, jak čelit aktivně právně legitimního soupeře, i když tu limitovaly obavy ze sovětských reakcí. Postup Solidarity vystavil PSDS do takřka nesnesitelné situace, což dokresloval tehdy častý Kaniův výrok „co chtějí, Gierek je už pryč“, vyjadřující skoro lhost nad tím, že „tradiční“ postup již dal nepostačí a také překvapení, že krize jako metoda regenerace již nefunguje a je nezvladatelná.

Registrační konflikt znamenal počátek nové politiky, jejímž cílem bylo na rušování Solidaritu kombinací politické korupce s represí. V prvním směru podala vláda vsířčenou ruku: 14. listopadu přijal Kania Wałęsu k diskusí o situaci v zemi a doplnil ji nabídkou podílet se na řešení problémů. Na straně druhé se zvýraznila role slivových resortů ve vládě a ke slovu se dostali stoupenci militantního postupu. 3. listopadu se po sedmileté přestávce vrátil do čela ZBoWiD M. Moczar. Cílem této politiky bylo zavedení Solidarity do takové hry, která by permanentně testovala soudržnost odborů a současně je tlačila k radikálnímu chování, poskytnutímu záminku k represím za nedodržování dohodnutých pravidel. Takový postup reflektoval skutečnost, že registrační krize vedla k vnitřní polarizaci Solidarity, v jejímž průběhu se ustavilo realistické a radikální křídlo. Ve vedení odborů v té době převládali realisté, vedení L. Wałęsou a J. Kuronem (teorie evoluční revoluce) a státní moc s tímto kursem souhlasila, i když radikální akci by přijala jako záminku k „oprávněné“ represí. V tisku ventilované odkazy na „omezenou suverenitu“ polského dění a na „mezinárodní závazky Polska“ přispívaly ke zdání, že pokud se bude vše odvíjet na vzájemně solidní úrovni, všichni si spokojeně padnou do náruče.

Skutečnost však byla odlišná. Gierek ve svých pamětech připomíná, že ještě před odchodem z funkce mu v telefonním rozhovoru Brežněv sdělil, že v Polsku je kontrarevoluce a ještě před zahájením protipolské kampaně v sovětských médiích tak bylo jisté, že Moskva analyzuje možná řešení krize. Sovětská pozornost vrcholila v době registrační krize, která v rámci bloku znamenala nevídaný precedens: komunistická strana připsala legalizaci nezávislé politické síly, která ji otevřeně kritizuje. 30. října 1980 odletěli Kania a Pińkowski do Moskvy na konzultace s Brežněvem a Tichonovem, té-

hož dne se vrátili a o den později došlo k setkání Walesy s premiérem Pińkowským, po kterém vláda potvrdila, že registrace Solidarity je totožná s její legalizací. Oficiální sovětské komuniké, vydané ke schůzce, ustálilo pro budoucnost postoj, podle kterého řešení polské krize spočívá v polských rukou. Další vývoj však ukázal, že Moskva se hodlala držet stranou pod podmínkou, že režim sám najde způsob, jak se s krizí vypořádat.

V kombinaci „cukru a biče“ se tak záhy objevil nový prvek – provokace. První z nich byla tzv. Naróznikova aféra. 20. listopadu 1980 vtrhla mlice do místnosti tiskového orgánu Solidarity *Mazowsze*, kde údajně našla dokument, vydaný generální prokuraturou, který obsahoval stručný náčrt vývoje opozičního hnutí od vydání otevřeného dopisu z roku 1964 až po vznik Solidarity, označené jako prodloužení KSS-KOR, a také vyhodnocení dosavadního postupu vůči opozici. Policie dokument zabavila a zatkla tiskaře listu *Mazowsze* J. Naróznika a úředníka prokuratury P. Sapethu, obviněného ze zcizení dokumentu. Afera vyvolala značné pobouření, zvláště když vyšlo ve známost, že oba zatčení mohou být za prozrazení státního tajemství odsouzeni až k pětiletému vězení. Začaly přípravy ke stávkám: 25. listopadu se aktivizoval varšavský Ursus a o den později asi 20 varšavských podniků vstoupilo do stávky. Stávková pohotovost vyvolala hrozebny komentář moskevských *Izvestij*, ve kterém se mluvilo o ohrožení „polských obranných zájmů“, ačkoli v případě červencové stávky polských železničářů v Lublinu Moskva mlčela. V napjaté situaci náhle jako *deus ex machina* vystoupil Stefan Bratkowski, nový šéf Svazu polských novinářů, který zprostředkoval kompromis, takže 27. listopadu byli oba obvinění propuštěni na svobodu a o den později stávkující podniky obnovily práci.

Listopadový obrát ke kryptoofenzivě provázal rozmach protipolské kampaně v Sovětském svazu, NDR a Československu, v níž se otevřeně mluvilo o působení antisovětských živlů a kontrarevoluci, začal se také vytvářet nechtutý, ale účinný stereotyp Poláků jako kšeftářů a lenochů, zodpovědných za krizi, kterým se příslušné režimy snažily propagandisticky zpracovat své občany a vyhnout se následování polské situace. Stále neodbytněji se vtrácela otázka, jak se bude chovat Sovětský svaz a Varšavská smlouva. Na jedné straně byly reminiscence maďarského listopadu 1956 a československého srpna 1968 a sovětská intervence v Afghánistánu, na straně druhé varování, adresované Sovětskému svazu Evropským společenstvím a NATO, které se prostřednictvím svého špióna, plukovníka Ryszarda Kuklińskiego, dozvědělo o možnosti vojenského zásahu.

Situace evokovala dojem blížícího se zlomu, což potvrzovala i vystoupení polských vládních činitelů: 3. listopadu 1980 oznámila Rada obrany státu, že vnitropolitický vývoj ohrožuje obrannou schopnost Polska, o den později prohlásil tiskový mluvčí vlády, že pokud dojde v Polsku k ohrožení socialismu, mají polští komunisté plné právo požádat ostatní socialistické země o po-

moc, a z tribuny pléna PSDS S. Kania dramaticky vyzýval národ k rozumu. Souběžně s tím došlo ve vedení PSDS k personálním změnám a do politbyra se dostal konzervativní *beton* (M. Moczar, T. Fiszbach, T. Grabski). 5. prosince 1980 se setkali vedoucí činitelé Varšavské smlouvy a vydali prohlášení, že polští soudruzi mohou počítat s pomocí. 8. prosince 1980 informovalo NATO o soustředění zhruba půl miliónu sovětských vojáků kolem polských hranic a stejný den vydal TASS na základě přelbírované informace prohlášení, že kontrarevoluce v Polsku přistoupila k otevřenému konfrontaci. Těsně před vánočními svátky však Valentin Fallin, bývalý sovětský velvyslanec v Bonnu, v interview pro týdeník *Spiegel* prohlásil, že Sovětský svaz se nebudě vměšovat do polských záležitostí. Stav krajní pohotovosti byl vystřídan euforií smířlivosti: 14. prosince probíhal v Polsku bohoslužby za národní jednotu a suverenitu, o dva dny později byl za účasti H. Jabłońskiego, S. Fiszbacha, L. Wałęsy a krakovského arcibiskupa S. Mačarského odhalen v Gdaňsku pomník na paměť obětí dělnických bouří let 1956, 1970 a 1980, pronášely se projevy o národní solidaritě a patriotismu. Konciliantní prosinec 1980 tak překvapivě ukončil první výraznou etapu polské krize.

Lednové plénum PSDS v roce 1981 rozhodlo o změně premiéra, kterým se 11. února 1981 stal Wojciech Jaruzelski. Ten o den později předložil dohodu o devadesátidenním stávkovém moratoriu a desetibodový vládní program na řešení krize. Jednání s odbory byl pověřen ve funkci mistopředsedy vlády a předsedy výboru pro odborářské záležitosti M. F. Rakowski, politik s pověstí umírněného „liberála“. Vláda byla stále v defenzivě. 17. února se zaregistrovala studentská Solidaria. Po rolnických stávkách (18. února Rzeszów a 20. února Dolne Ustrzyki) vláda ustoupila v otázce možné registrace rolnických odborů, ke které však došlo až 12. května 1981. Další pokusy prolomit defenzivu provokací také neuspěly. Po incidentu v Bydgoszci 19. března, kde policie vtrhla na zasedání místní vojvodské rady a zblila v ní zasedající představitele Solidarity, se 27. března konala čtyřhodinová stávka a na 1. dubna 1981 byla vyhlášena generální stávka, pokud vláda incident nevysvětlí. Kompromisu bylo dosaženo 30. března, kdy se obě strany se dohodly vyložit náslit z řešení vzájemných sporů. Na konci dubna vznikla zvláštní stranická komise pod vedením T. Grabského, která zkoumala podíl dranců vyšších státních a stranických funkcionářů na vzniku krize a také jejich obohacování na státní účet. Výsledek byl nijaký, jelikož nebyl velký rozdíl mezi žalobci a žalovanými. V červnu se konal 9. mimořádný sjezd PSDS, který vyloučil E. Gierka ze strany. V hlavním referátu odsoudil S. Kania bývalé vedení, potvrdil dosavadní přístup komunistů k Solidaritě a vyjádřil ocohtu strany k dialogu o reformě se všemi konstruktivními silami. Sjezd také prosadil do řídících funkcí vojáků a došlo k tajným jednáním stranického aparátu s armádou a bezpečností o možnostech dalšího postupu.

Sjezd se také znovu pokusil oživit metodu „cukru a biče“. Kania na jedné straně potvrdil, že protestující dělníci měli důvody k nespokojenosti, víval dělnickou aktivitu, současně však se snažil kritikou „extremistů“ ve vedení Solidarity neutralizovat radikály a prohloubit kontakty s jejím realističtým křídlem. Vnitřní členění v Solidaritě sice existovalo, avšak vláde to přiležitost k subverzi nedalo. Od legalizace Solidarity se deni polarizovalo nezvratným způsobem. Žádá ze stran nehodlala ustoupit, ať již ze získaných nebo očekávaných pozic, vnitřní vývoj pak mohl probíhat buď cestou vleklých sporů, devastujících společnost jako celek a hroziících vnějším zásahem, nebo cestou konfliktu, na jehož konci mohl stát jen jeden vítěz. Vláda operovala jednak v časovém skluзу, jednak pod enormním nátlakem, který za celé poválečné období nezažila, a tudíž v něm ani nebyla schopná dlouhodobě působit. Navíc z počtu 9–10 milionů členů Solidarity až jeden milion mohli tvořit členové PSDS, což představovalo zhruba jednu třetinu její členské základny.

Vzhledem k počtu členů a minimální organizační zkušenosti představovala Solidarity ohromný konglomerát skupin a jednolivců, který postupně hledal vlastní identitu a tento proces vnitřního třibení byl také jednou z příčin silného napětí. Změnu atmosféry potvrdil i první sjezd Solidarity, který proběhl ve dnech 5.–10. září a 23. září – 7. října 1981. Jednání sjezdu shrnulo řadu momentů, které se objevily v dosavadním vývoji nezávislých odborů. V první řadě šlo o projekt samosprávné republiky, jenž byl již v březnu toho roku zpracován v rámci základních organizací Solidarity, tzv. Sítí (*Sieci*), a na sjezdu akceptován a dopracován jako základní projekt reformy státu. Solidarity sice mohla uzavírat s vládou dohody, že nebude vytvářet alternativní politickou strukturu, její vnitřní vývoj však k tomu logicky vedl. Projekt obsahoval takové prvky jako politická pluralita (svobodné sdružování a požadavek změny zákona o spojování), samospráva (teritoriální a dělnická samospráva, samospráva v kultuře a vzdělání, dokonce návrh na zřízení druhé komory parlamentu jako vyjadřující zájmy samosprávy), právní stát (nezávislé soudnictví, neodvolatelné jmenování do Nejvyššího soudu, zřízení ústavního soudu a úřadu nezávislého vyšetřujícího soudu, začlenění prokuratury do resortu ministerstva spravedlnosti), kontrola (umožnit společnosti kontrolovat policejní aparát) a média (nezávislá média, volný přístup k médiu, společenské kontrola médi) atd.

Nakonec se vynořil i explicitně formulovaný problém politických stran. Krátce před sjezdem Solidarity, se uvnitř „Sítě“ objevily návrhy na založení Polské strany práce (Jerzy Młewski) a v září 1981 začal Antoni Macierewicz zakládat Kluby služby nezávislosti (*Kluby Służby Niepodległości* – KSN) na bázi ROPCio a Hnutí Mladého Polska. (Název Polské strany práce odkazoval na opoziční Stranu práce ze druhé poloviny 40. let, stejně tak Klub služby nezávislosti připomínaly první centralizovanou odbojovou organizaci, která

pod názvem Služba vítězství vznikla na podzim 1939.) Vedle těchto pokusů, pak z iniciativy J. Kurońe vznikaly Kluby samosprávné republiky „Svoboda – Spravedlnost – Nezávislost“, takže na podzim 1981 v rámci registrací kryté legální Solidarity působilo zhruba třicet skupin, potenciálních politických stran. V prosinci 1981 pak na vztah vlády k těmto skupinám dozrál speciální Výbor na obranu vězňů svědomí (*Komitet Obrony Więzionych za Przekonanie*), který měl vlastní vypracovanou teritoriální strukturu.

Umiřené křídlo Solidarity se snažilo vnitřní diferenciaci i radikalizaci postojů čelit dalším utvářením odborů jako disciplinovaného a „státního“ hnutí, což vyjadřovala Kurońova doktrína „sebeomezující se revoluce“, které dala i na Západě renomé socioložka Jadwiga Staniszkisová v knize se stejným názvem. Rada věcí však tento rámec přesto přetračovala, nejvíce snad dokumentem *Posełstwi pracujących ludzi wýchodni Europy*, který sjezd Solidarity adresoval ostatním zemím bloku, čímž mimořádně podráždil Moskvu. Solidarity znamenala pro starou opozici vůbec velký zlom a jednolivé skupiny na ni reagovaly různým způsobem. KSS-KOR, pod jehož ideovým vlivem se odehrával programový vývoj Solidarity, se po sjezdu 23. září 1981 rozpustil a jeho členové začali pracovat v jednotlivých složkách odborů. Naopak Moczulského KPN vinila Solidarity více jako prostor k rozšíření vlastního vlivu a postavení. Právě pod vlivem KPN se uvnitř nezávislých odborů rychle rozvíjely pokusy o navázání na předválečné podněty a vyhození vztahů s oficiální mocí, například formou likvidování organizací PSDS na pracovištích.

Snaha zvládnout Solidarity kombinací politických metod a účelové represe byla bezvýsledná a také pokus o rozdělení Solidarity selhal. Nezabrály ani metody výhrůžné propagandy, a to když v říjnu polská televize odvysílala maďarský film *Tak se to stalo*, který ukazoval, jak dopadla kontrarevoluce v roce 1956, a naznačoval tak, jak by mohla dopadnout kontrarevoluce místní. V polovině října se Kaniowa pozice v čele strany začala otřásat, ztratili důvěru v užším vedení i na regionální úrovni. Ke změně došlo 18. října 1981, kdy Kaniu, jenž byl označen jako „dobrý komunist, ale špatný vůdce strany“, vystřídal W. Jaruzelski. Ten si měl současně nově a dle vlastních úvah sestavit politbyro, jež mezi tím rezignovalo. Tímto dnem generál Jaruzelski soustředil ve svých rukou nejvyšší možnou moc – vedle funkce šéfa PSDS byl premiérem (přes hlasy v samotném politbyru, že jmenování do čela strany znamená automatickou rezignaci na úřad premiéra) a stále zastával i funkci ministra národní obrany (od dubna 1968). Krátce poté se politbyro PSDS ujalo posledního pokusu o řešení situace na základě tzv. Fronty národní jednoty, čili širšího seskupení, zahrnujícího režim, Solidarity a církve. 4. listopadu 1981 došlo k setkání W. Jaruzelského, L. Wałęsy a kardinála Józefa Glempa (8. června 1981 nastoupil do úřadu primase římskokatolické církve po kardinálu Wyszyńském, který 28. května zemřel).

Schůzka však nepřinesla žádný výsledek a Jaruzeelski se obrátil k silovému řešení, o jehož aktuálnosti vypovídalo již probíhající nasazení tzv. operačních skupin armády, které od 24. října 1981 vyjížděly do terénu, kde potlačovaly stávky a demonstrace. 10. listopadu konstatoval Jaruzeelski, že cílem Solidarity je získat moc ve státě. Měly totiž proběhnout volby do národních rad a Solidarity chystala jednání změnu volebního zákona, jednak své vlastní kandidáty do voleb a bylo jasné, že režim tyto volby prohraje. 28. listopadu proto rozhodlo politbyro o přijetí zákona o mimořádných prostředcích řešení krizové situace, k čemuž přispěla okupační stávka studentů Vysoké školy požárnícké (zlikvidována za použití výsadkářského komanda) a další stávky ve školství, jakož i fakt, že den před plénem byla na Nejvyšším kontrolním úřadu založena buňka Solidarity za účasti radikála Z. Bujaka a tajemníka místní stranické organizace.

W. Jaruzeelski

Na jednáních politbyra se v této době již otevřeně mluvilo o levici, centru a pravici v PSDS, o rozšíření revizionistických tendencí a analogii s Maďarskem roku 1956 nebo Československu roku 1968. Politbyro rozhodlo, že situace dospěla ke konečné hranici a státní moc zahájila ofenzivu. V noci ze 12. na 13. prosince 1981 proběhlo rozsáhlé zatýkání vedoucích představitelů Solidarity, opozice, nonkonformistů mimo stranu i členů PSDS, do inter-nace se dostali i někteří členové předchozího vedení PSDS včetně samotného Gierka (celkem bylo zatčeno asi 5 000 osob). 13. prosince 1981 v šest hodin ráno pak oznámil W. Jaruzeelski vyhlášení válečného stavu jako jediné-ho řešení situace, v níž „nezodpovědné protisocialistické síly vehnaly zem na pokraj občanské války“. Ve stejný den tisk přinesl vyhlášku Státní rady a dekret o válečném stavu, jakož i vyhlášku ministerstva vnitra, zavádějící policejní hodinu od 22.00 do 06.00. Solidarity po prvním překvapení odpověděla stávkami a zakládáním regionálních stávkových výborů, které měly řídit činnost odborů v nové situaci. Vláda se rozhodla i tento odpor potlačit násilím a za použití jednotek armády a vnitra na stávkující podniky zaútočila

a obsadila je. V průběhu potlačování stávek na dole *Wujek* v Katovicích zasířela bezpečnost 16. prosince 1981 devět horníků.

Mezi komunismem a demokracií

Vyhlášení válečného stavu Moskva uvítala jako optimální řešení pro ni nepřijemné situace. Sovětský svaz upíral na Polsko pozorné oko již od roku 1978, kdy rostoucí hospodářské problémy a aktivita opozice vyvolaly první obavy a polská krize se posléze stávala jeho těžkým dilematem, protože mezinárodní situace i vnitřní poměry v bloku zásadně omezovaly uplatnění intervencí varianty. V době, kdy se otázka intervence stávala akutní (setkání členských zemí Varšavské smlouvy v prosinci 1980), zaznělo ze strany Západu velmi důrazné varování před tímto řešením. Po problémech, které způsobila ropná krize, získala na významu otázka ekonomické vyrovnanosti bloku. Intervencí řešení bylo finančně náročné a pokud by se jeho přímé náklady spojily s těmi, které by vznikly v případě polského odporu a hospodářských sankcí Západu, pak důsledkem akce mohl být propad hospodářské situace a životní úroveň celého bloku, takže by mohlo vzniknout několik ohnisek, podobných Polsku. Moskva byla navíc v této době zatížena nákladnou vojenskou akcí v Afghánistánu, která odčerpávala další zdroje a současně zpochybňovala možnost intervence v souvislosti s otázkou, zda jsou sovětské ozbrojené síly schopné úspěšně provést dvě rozsáhlé vojenské akce na jedinou. Mobilizace běloruského a ukrajinského vojenského kruhu proběhly totiž se značnými problémy a byly provázeny početnou dezercí. Na sovětské straně tak vznikaly obavy, že špatně provedená vojenská operace proti Polsku by její pověst jako supervelmoci na Západě spíše poškodila než upevnila.

Na počátku 90. let publikovaný tzv. Suslovův archiv, obsahující záznamy z jednání sovětského politbyra krátce před Brežněvovou smrtí, naznačuje, že Moskva nebyla ochotná ani schopná intervenci provést, protože nejen řízika, ale i evidentně záporné důsledky převažovaly nad jejím kladným přínosem. Tehdejší šéf KGB J. Andropov měl na jednání politbyra KSSS dokonce prohlásit: „Nemáme v úmyslu vypravit armádu do Polska... Nevím, jak se věci vyřeší, ale i kdyby se v Polsku dostala k moci „Solidarity“, víc se nestane. Jestliže se však proti SSSR obrátí kapitalistické země... bude to pro nás velmi nebezpečné. Musíme se postarat o vlastní zemi, o posílení Sovětského svazu.“

Vnitřní řešení nevyklučuje, že sovětská taktika byla založena na kamuflování skutečných záměrů, což na polské straně mohlo vyvolávat dojem, že k intervenci skutečně dojde, takže poté, co ve druhé polovině roku 1981 otázka intervence znovu přišla na pořad dne, se zvolilo vnitřní řešení formou vá-

lečného stavu. Možné je však také to, že Jaruzelského politbyro si bylo kamuflože vědomo, ale využilo ji jako strážáka k tomu, aby si udrželo svou pozici. Vnitřní řešení mělo podstatný význam pro další vývoj režimu. Demonstrace síly způsobila roztržení původně jednotliho svazku strany a státu a podřízení PSDS vojensko-civilní junte. Vznikl autoritativní (bonapartistický) režim, jehož povaha nebyla již úplně komunistická a jen sovětská: v Jaruzelského rozhlasovém projevu po vyhlášení válečného stavu se jen jednou objevilo slovo socialismus a název PSDS nepadl vůbec. Podřízení ideologie pragmatickému státu v situaci, kdy proletariát definitivně odmítl akceptovat PSDS jako svůj „předvoj“, vytvořilo mocenskou strukturu, v níž se komunistická strana stávala zbytečnou. Tím se také otevřel prostor variantním koncepcím nekomunistického politického uspořádání.

Pro Solidaritu znamenal válečný stav těžký zásah. Většina opozičních činitelů byla v internaci, teprve 22. dubna 1982 vznikla náhradní a prozatímní koordináční komise Solidarity, vedená těmi, kteří se zatčení vyhnuli (Z. Bujak, W. Frasymiak, B. Lis, W. Hardek, Z. Janas, Z. Romaszewski, B. Borusiewicz, J. Piniór aj.). Solidarita se začala měnit ze široké odborářské organizace na úzkou, kádrově založenou konspirační organizaci, která hledala vhodný prostor pro své další činnosti. Jako první se objevila radikální teze o důsledném a aktivním odporu proti režimu, který měl vyvrcholit ve vhodné době vyhlášené generální stávce. Výklad a zdůvodnění přišel J. Kuroň ve stati *O východisku ze situace bez východiska* z února 1982. Výraznými zastánci této varianty byli členové nacionální a praviceové opozice. Důsledné potlačování všech projevů veřejného odporu tuto koncepci znemožnilo a vystřídal ji umírněný proud, podpořený na počátku května 1982 zmíněným válečným stavem (zrušena policejní hodina). Část radikálů (Kornel Morawiecki, KPN) tuto změnu postojů označila za zradu a v létě založila vlastní organizaci Bojující Solidarita (*Solidarność Walcząca* – SW). Vůdčím sloganem další taktiky byl „dlouhý pochod“, tedy pojetí konfliktu s režimem, které se vrátilo k původním koncepcím KSS-KOR ze 70. let a které narysoval Adam Michnik v článku *O odporu* z května 1982. Smyslem opoziční činnosti mělo být dlouhodobé, avšak trvalé zakotvení alternativních občanských struktur v celé společnosti. Jestliže první vize předcházela dobu, druhá za ní spíše zaostávala. Radikální akci znemožňovala represe, ale také únavu lidí, pozvolná evoluce zase zbavovala opoziční schopnosti permanentního směřování lidí proti režimu. Řešením tohoto dilematu se stala taktika „pozici války“, zaměřená na maximální exploataci všech možností, které vyloučené poměry nabízejí: od nelegálních (s vyloučením násilí) po legální (s vyloučením kolaborace).

Situace byla mimořádně tíživá hlavně pro obyvatelstvo. Drasticky se omezila dostupná potravinová nabídka a na množství základních potravin museli lidé stát dlouhé a únavné fronty, do kterých se běžně nastupovalo

ještě den před vlastním nákupem. V této době se prudece rozvíjí drobný obchod a podnikání (*handlarstwo*) na území Polska i sousedních zemí. To jejich stranické garnitury opět využívaly k vytváření protipolského stereotypu kšeftáře k vyvolávání odporu proti polskému vývoji. Málokoho napadlo, že tímto způsobem nevznikaly blíživak velké majetky, ale zajišťovala se často jen elementární existence mnoha polských rodin.

Po vyhlášení válečného stavu se moci ujala Vojenská rada národní spásy (*Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego* – WRON) v čele s generálem Jaruzelským. Velká Solidarita i její menší odnože byly zrušeny, jakož i všechny další politické a společenské organizace, kromě tří oficiálních politických stran a odborů. Kromě stranického listu *Trybuna Ludu* a tiskového orgánu ministerstva národní obrany *Zohierz Wolności* nevycházely žádné noviny. V březnu 1982 byl rozhodnutím Sejmu ustaven státní tribunál a ústavní soud. V říjnu pak Sejm schválil zákon o odborech, který rušil dosavadní registrace a nové podmiňoval uznáním vedoucí role PSDS. Vláda využila výjimečnou situaci a v únoru 1982 prosadila drastické zvýšení cen elektřiny a potravin (přes 200 %) s minimální platovou kompenzací. Větší i menší pokusy o aktivní odpor byly velmi brutálně potlačovány, často se objevovali ražení, ale i mrtví. V listopadu 1982 byl z vězení propuštěn také L. Wałęsa, který se v dubnu 1983 a listopadu 1984 setkal se členy prozatímní komise Solidarity, avšak na jejím postavení se mnoho nezměnilo. V červenci 1982 bylo založeno z iniciativy WRON tzv. Vlastenecké hnutí národní obnovy (*Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego* – PRON), v čele se spisovatelem Janem Dobraczyńským z organizace PAX, které mělo vyvést národ a stát z krize. Tato iniciativa zapadla bez většího úspěchu.

Na vývoji vnitřní situace měly vliv také diskuse o zrušení válečného stavu, které se vedly uvnitř PSDS i WRON. Nakonec se prosadila varianta postupného odvolávání jednotlivých norem výjimečné situace: k 31. prosinci 1982 byl zrušen větší balík opatření válečného stavu, jako celek byl tento stav odvolán 22. července 1983 (po 585 dnech). V dubnu 1983 navštívil Polsko podruhé papež Jan Pavel II., který se setkal s Lechem Wałęsou. V říjnu téhož roku získal Wałęsa Nobelovu cenu za mír, kterou v Oslo převzala 10. prosince 1982 jeho manželka. Wałęsa se předání nezúčastnil, protože se obával, že režim jej v nepřítomnosti zbaví občanství a zabráni mu v návratu do Polska.

Státní bezpečnost postupně zatýkala členy podzemního vedení Solidarity a druhou stranou propouštěla z internace lidi zatčené v prosinci 1981: v květnu bylo 1982 propuštěno asi 800 internovaných, dalších 900 bylo propuštěno 21. července 1983, 21. července byla 1984 vyhlášena amnestie pro většinu dosud zadržovaných lidí. V říjnu 1984 tři příslušníci státní bezpečnosti zavraždili katolického kněze a varšavského faráře J. Popiełuszka. Vrazi byli zatčeni a v únoru 1985 s nimi proběhl soud, kde na lavici obžalova-

ných usedl také jejich nadřazení. Soud uložil obviněným dlouhé tresty vězení, podle veřejnosti však chyběli iniciátoři zločinu z vedení polské státní bezpečnosti.

Polský pokus o přestavbu

Vztah režimu a ilegální opozice byl tak v podstatě neměnný a hladinu dění tak čerňily více či méně dramatické události, které však celkový rámec neměly až do roku 1985, kdy v Sovětském svazu nastoupil do vedení KSSS M. Gorbačov. V Polsku se v říjnu 1985 konaly parlamentní volby, jichž se podle oficiálních údajů zúčastnilo 78 % voličů, podle opozice však jen 63 % oprávněných voličů k urnám skutečně přišlo. Po volbách došlo ke změnám ve vládě, kdy Zbigniew Messner nahradil v úřadu premiéra W. Jaruzelského, který vystřídal ve funkci předsedy Státní rady H. Jablonského.

Sovětská politika po roce 1985 výrazně ovlivnila polský vývoj, byl se zcela opačným efektem než kdykoliv předtím. Ideje přestavby a glasnosti měly v Polsku velký ohlas zvláště od roku 1987, kdy se objevila také další sovětská koncepce „společného evropského domu“ a stalo se zřejmým, že kritika stalinismu a brežněvismu začne přerůst v kritiku systému jako celku. O změně vztahů mezi Moskvou a ostatními zeměmi bloku svědčilo i to, že po příchodu V. Medveděva do funkce tajemníka ÚV KSSS, pověřeného kontakty s „bratrskými komunistickými stranami“, se začaly ozývat hlasy o využití reformních zkušeností východoevropských zemí pro Sovětský svaz. Pod vlivem sovětské rétoriky se i v PSDS postupně ozývaly hlasy, požadující analogickou, ale polskou verzi přestavby (*odnowa*). Sovětský vliv urychlil v podstatě rozpad PSDS, kde se začalo profilovat „tvrdé“ konzervativní křídlo, centrum a liberálové. Převahu však měly poslední dvě frakce. Na sovětské impulsy i na tlakovou hospodářskou situaci reagoval 10. sjezd PSDS na konci června 1986. V úvodním projevu Jaruzelski vyjádřil podporu sovětskému reformnímu úsilí, současně však položil důraz na národní aspekty polského vývoje.

Sjezd dále projednával vládní návrh druhé etapy hospodářské reformy, která se měla odehrávat v rámci pětiletého plánu 1986–1990, jenž předpokládal poměrně ostré zásady od již tak napjaté sociální situace v době, kdy kredit vlády byl velmi nízký. Posledním, skoro zoufalým pokusem řešit otázku podpory bylo referendum, vyhlášené na konec listopadu 1987. Institut referenda byl v Polsku zaveden ústavní novelou z 6. května 1987 pro řešení „klíčových“ otázek lokální a celostátní úrovně. O klíčovitosti na příslušné úrovni rozhodoval orgán ústavou k tomu určený: na celostátní úrovni to byla Státní rada, vláda a Zemská rada PRON. Referendum mělo tedy fakultativní charakter, čili mohlo být pořádáno, ale výsledek, ať již kladný či zápor-

ný, pokud byl podložen nadpoloviční většinou lidí oprávněných hlasovat, měl být závazný. V tom však spočíval problém, jelikož i při 70 % účasti a 70 % podpoře by konečná podpora činila jen 49 % oprávněných voličů. Původně se předpokládalo referendum spíše na lokální úrovni, ale nakonec se z iniciativy PRON konalo referendum celostátní, které položilo lidem dvě otázky: 1. Jste pro radikální hospodářský program s přechodnými sociálními problémy? 2. Jste pro pokračování procesu demokratizace v Polsku? Výsledky referenda byly vyhlášeny 30. listopadu 1987. Lidového hlasování se zúčastnilo 67,3 % oprávněných voličů, z nichž na první otázku kladně odpovědělo 66 % zúčastněných (44 % oprávněných) a na druhou 69 % oprávněných (46,3 %). Výsledek referenda tak nemohl být uznán za závazný. Mluvíci vlády Jerzy Urban k tomu prohlásil, že vláda tak jako tak bude pokračovat v politice, kterou právě konané referendum nepodpořilo. Celá akce se tak nakonec skutečně stala projevem přímé demokracie, protože lidé vládě, díky jí koncipovanému referendu, důvěru nedali.

Československo v období normalizace (1969–1989)

Život v Poučení

Vývoj československé společnosti v 70. letech byl takřka totálně poznamenán důsledky praktického uplatnění Brežněvovy doktriny omezené suverenity – intervencí vojsk pěti zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Politika, odvíjející se od tohoto data, se plně nesla v duchu triumfujícího neostalinismu. S přímou sovětskou podporou ovládli jeho českoslovenští reprezentanti hlavní mocenské pozice ve stranických a státních funkcích. Od moskevského diktátu vedla cesta k likvidaci reformního procesu přes schválení smlouvy o „dočasném pobytu“ sovětských vojsk na československém území až k zahájení tzv. normalizace.

Pražské jaro se stávalo minulostí a dodýčňovalo jen v řadě stále více ojedinelých událostí, které k němu měly již jen velmi zprostředkovaný vztah. Skutečnost se měnila ve vzpomínku, vzpomínka v sentiment a ten dohlašoval. Stejně tak původně masové odhodlání lidí nepoddat se bralo za své. Když 19. listopadu 1968 vstoupili do třídenní stávkové vysokoškolské, nic se nezměnilo a vláda i strana tuto akci odmítly. Spíše potěšením pro srdce byly výkony československých sportovců na letní olympiádě v Mexiku a na zimní v Grenoblu. Tři lidské životy, které dokonaly v plamenech, byly sice příležitostí k projevu nesouhlasu a odporu, ale změnu tyto oběti nepřinesly.

Demonstrace proti Sovětskému svazu a novému režimu (tzv. výtržnosti před pražskými kanceláři sovětské letecké společnosti Aeroflot), které se 28. března 1969 rozpoutaly po výhře československých hokejistů nad sovětskými na stockholmském mistrovství světa, jakoby předjímaly příští léta, kdy občasně porážky sovětské „sborné“ byly jednou z mála i tak skrytých příležitostí projevit názor na poměry. Nutno však zmínit, že v tomto případě hájili českoslovenští hráči „barvy“ zbytku sovětského bloku, jehož občané měli v atmosféře březňovské stabilizace jednou za čas možnost vidět alespoň nějakou sovětskou prohru (výjimkou byla porážka Sovětského svazu polským mužstvem na mistrovství světa v Katovicích roku 1977).

Generál Ludvík Svoboda, prezident reforem i normalizace

Ve dnech 19.–21. srpna 1969 proběhly v Praze rozsáhlé demonstrace u příležitosti prvního výročí intervence, které s mimořádnou brutalitou potlačily jednotky armády, policie a Lidových milicí a při nichž bylo zabito pět demonstrantů. Tragédií byla nejen surovost zásahu, kterou nová mocenská garnitura dávala najevo své odhodlání neustoupit za žádnou cenu, ale i skutečnost, že k němu došlo v době, kdy někteří vrcholní představitelé nyní již definitivně bývalého Pražského jara ještě působili ve vrcholných stranických a státních orgánech. L. Svoboda, A. Dubček, O. Černík a další dali k zásahu dle nejen svůj souhlas, ale podepsali i neblahé zákonné opatření číslo 99/1969 z 22. srpna téhož roku *O některých přechodných opatřeních nutných k upravení a ochraně veřejného pořádku*, které nová mocenská garnitura používala proti všem formám veřejné aktivity, které uznala za škodlivé.

Na druhé straně tato garnitura zvyšovala úsilí o „normalizaci“ poměrů jakousi generální prověrkou společnosti a systému, což probíhalo na úrovni

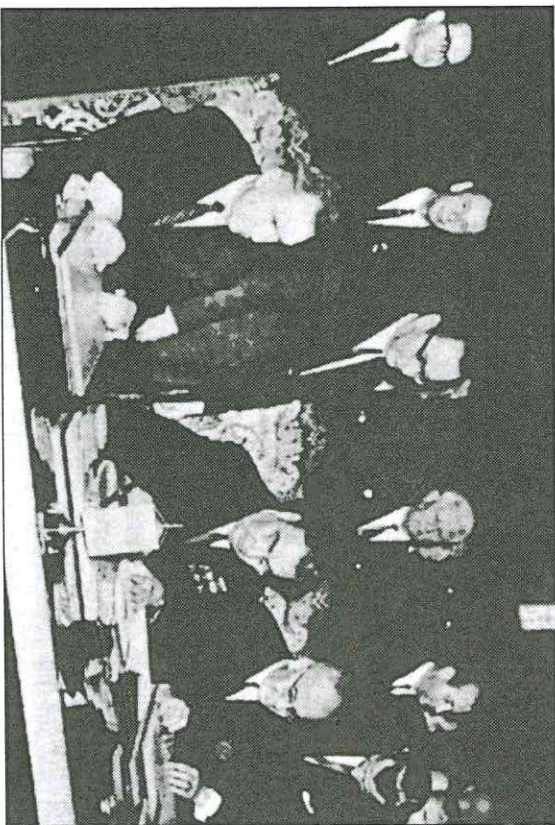
institucionální i lidské. Institucionální rekonstrukce byla ve svém průběhu zvyhodněná tím, že splyvala s legislativně-organizačními požadavky, které vycházely ze zákona o československé federaci. Ukázalo se, že Husákov tlak na přednostní řešení česko-slovenského poměru před demokratizačními reformami měl svůj smysl. Ještě na počátku prosince tak proběhla napříklád ustavující schůze nového československého mírového výboru. Při obsazování nových federálních i republikových institucí ještě řada prominentů Pražského jara dostávala významné dekorativní, ale mocensky slabé pozice. Prezident L. Svoboda jmenoval 1. ledna 1969 premiérem federální vlády O. Černíka, na ustavující schůzi Federálního shromáždění 29.–30. ledna byl jeho předsedou zvolen J. Smrkovský a samotný A. Dubček byl ještě stále ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ. Na republikové úrovni však již přicházeli ke slovu lidé, kteří podporovali konsolidaci: 2. ledna 1969 jmenovalo předsednictvo Slovenské národní rady premiérem slovenské vlády Štefana Sádovského (později převzal vedení KSS) a 8. ledna předsednictvo České národní rady premiérem české vlády Stanislava Ráza (poté dlouholetého předsedu České plánovací komise a od roku 1981 místopředsedu české vlády). Přejedná na nové, nejen federální poměry, tak probíhal pod osobní patronací reformátorů, což samozřejmě souvislý odpor veřejnosti proti vnitřnímu vývoji rozbíjelo. Lidé od velkých jmen očekávali velké činy, ale ty nepřicházely.

Výsledky institucionální rekonstrukce neprobíhaly na počátku úplně jednoznačně. Ukázal to třeba případ odborů, když se 7. všednorový sjezd, který se konal ve dnech 4.–7. března 1969 v Praze (v lednu 1969 mu předcházely republikové sjezdy v Praze a Bratislavě), nepodařilo úplně odbyt v nové režii a některé jeho dokumenty byly odsouzeny jako snaha o narušování konsolidace. Podobná situace vznikla v mládežnickém hnutí. Na jedné straně byl 7. března 1969 založen Svaz mladých (přejmenovaný záhy na Leninický svaz mladých), který podporoval konsolidaci „zleva“, na druhé straně 11. března konal ustavující kongres Sdružení dětských a mládežnických organizací, který se pokoušel zachovat alespoň elementární pluralitu. Důležitým konsolidačním procesem v této oblasti bylo v prosinci 1970 založení Socialistického svazu mládeže (SSM) s pobočnou Pionýrskou organizací pro děti ze základních škol, které tuto pluralitu ukončilo. Prvním předsedou této organizace se stal Juraj Varholík.

Zlomem, obrácejícím vnitřní vývoj směrem k budoucí normalizaci, byla dubnová pléna ÚV KSČ v roce 1969. První plénum, které proběhlo 1. dubna 1969, využilo „výtržností“ u pražského Aeroflotu (protisovětské nářady byly využity Státní bezpečností k iniciování násilností). Deklarovalo, že ze společnosti nebyly vykořeněny zdroje napětí (hlavními byly samozřejmě intervence a následná politika), což předjímalo konstatování odpovědnosti státního vedení strany za tuto situaci. Na druhém plénu, které se konalo

17. dubna, se kritika opakovala a za neschopnost zjednat nápravu byl odvolán A. Dubček a nahrazen ve funkci G. Husákem, který na místo prvního tajemníka ÚV KSČ postoupil z analogické funkce v KSS, kde jej nahradil Š. Sádovský (toho ve funkci předsedy slovenské vlády vystřídal P. Colotka). Husák se krátce po svém nástupu jel představit k sousedům: 15. května navštívil J. Kádára, 24. května W. Gomuška.

Teprve po této změně se konsolidační politika začíná zpřesňovat, stává se adresnější a hledá podporu: 17. května 1969 vydalo Rudé právo výzvu „Slovo do vlastních řad“, kterou se obracelo na novináře a publicisty. 29. května pak další jednání ÚV KSČ přijalo konsolidaci za svůj program, což G. Husák

Podpis československo-sovětské smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci 6. května 1970. Zleva sedící A. Kosygin, L. Brežněv a G. Husák

potvrdil ve dnech 5.–17. června 1969 na mezinárodním poradě komunistických a dělnických stran v Moskvě, kde označil intervenci za jedinou možnost záchranu socialismu v Československu a ujistil tak partnerské strany o dalším směru jeho dalšího vývoje. Srpnové demonstrace v roce 1969 byly opět využity na zářijovém jednání ÚV KSČ (25.–29. 9. 1969), na kterém došlo ke zrušení rezoluce ÚV KSČ a jejího předsednictva z 19. července a 21. srpna 1968. Plénem dále prohlásilo tzv. výsočanský sjezd z 22. srpna 1968 za nelegální akci (sjezd byl vyřazen z posloupnosti stranických sjezdů), zrušilo mandáty jeho účastníků a hlavní představitelé tzv. pravicového opotunismu vyloučilo z ÚV KSČ. V době končícího druhého pléna jmenoval pre-

zident novou federální vládu stále v čele s O. Černíkem, v čele české vlády stanul další stoupenec konsolidace, Josef Kempný. Po několika měsících došlo k další změně, když do čela stávající federální vlády byl 28. ledna 1970 jmenován Lubomír Štrougal a do čela české vlády Josef Koričák.

Po institucionální rekonstrukci a obsazení centrálních míst stoupenec konsolidace bylo nyní možné přejít ke generální rekonstrukci lidské. Husákovy vedení nastoupilo k útoku prostřednictvím stranické čistky, schválené plénem ÚV KSČ ve dnech 28.–30. ledna 1970. To se věnovalo jednak personálním otázkám ve vedení strany, ale především zaslalo základním organizacím KSČ dopis s požadavkem výměny stranických legitimací. Jelikož následné prověrky byly pro vedení KSČ příliš „benevolentní“, schválilo předsednictvo ústředního výboru 14. dubna 1970 další rezoluci, která ve straně zavedla v podstatě vyjimečný stav a umožnila pozastavovat členství v KSČ jak na individuální, tak na organizační bázi. Lidé s pozastaveným členstvím dokonce sami museli o prověrky žádat, jinak byli automaticky vyloučeni. K říjnu 1970 prověrky postihly 1 500 000 členů KSČ, z toho 17 % bylo zrušeno členství a 4,5 % bylo vyloučeno, což činilo přes 320 000 lidí jen v této první vlně. V průběhu tzv. prověrek pak opustilo KSČ, ať již dobrovolně i nedobrovolně, kolem půl miliónu lidí. Nejvíce postižení byli umělci a kulturní pracovníci, hned za nimi následovala věda.

Pro některé, především kulturní aktivity, vytvářel režim značný prostor, měl eminentní zájem o významné či populární umělce nebo žámy, legitimizující jeho postup, poskytující „potěchu“ srdci a preventivně tlumící nespokojenost s poměry (nejrůznější typy tzv. lidové zábavy). Řada herců, spisovatelů, zpěváků a jiných umělců se nabídl normalizaci plně k dispozici, někteří z přesvědčení, jiní pro kariéru. Možnost působit v tomto kulturním prostoru však byla podmíněna, případ od případu, více či méně veřejně deklarovanou loajalitou a tvorbou v duchu stranických usnesení. Na některé osobnosti byla uvalena klatba již po roce 1970 a uplatnění v původní profesi bylo možné až po masmediálním „pokání“, jiní tuto možnost nevyužili a čekali různé dlouhou dobu na udělení „milosti“ nebo střídavě působili a nepůsobili (Jiří Suchý a divadlo Senátor), někteří se návratu vůbec nedomýšleli, jiní se dočkali až po pádu režimu. O zachování přízně některých osobností měl režim naopak eminentní zájem a jejich působení doma i v cizině poskytoval velmi liberální podmínky. Příznačnou je v tomto směru osobnost zpěvka Karla Gotta, který pro jedny představoval a představuje jakousi uměleckou „oázu“ a jistotu, zatímco jiní mu dodnes nemohou přijít na jméno.

Podobná situace zavládla i ve vědě a školství, kde se také našlo dostatečné množství lidí, ochotných uplatnit normalizační linii a organizovat prověrky. Tisíce lidí byly donuceny odejít, někteří bez pardonu, jiní se odmlít vyrovnat se svými „omylky“, čili uznat opatvnost sovětské intervence a následného politického vývoje, a buď sami odešli nebo byli vyhozeni. Dal-

ší sice mohli zůstat, ale za cenu zastaveného vědeckého postupu. Docházelo k rušení celých oborů a ústavů, což se provádělo v režii příslušných stranických organizací na vysokých školách nebo v Československé akademii věd. Kromě toho však byly také ideologicky exponované případy, kterými se zabývaly nejvyšší stranické orgány. Jedním z nich byl Ústav dějin východní Evropy ČSAV (tento název dostal k 1. lednu 1969 bývalý Ústav dějin evropských socialistických zemí), jenž se ke konci 60. let profiloval jako standardní evropské centrum východoevropských bádání. Stranické vedení jej zavrhlo jako napodobování reakčního západního *Ostforschung*. O zrušení tohoto ústavu výjimečně rozhodovalo od června 1969 předsednictvo ÚV KSČ (v úzké spolupráci se sovětským velvyslanectvím v Praze), které v září téhož roku doporučilo vedení ČSAV jeho „reorganizaci“ a návrat k názvu Československo-sovětský institut, pod kterým byl založen na počátku 50. let. Při pacifikaci ústavu tehdy mimořádnou bezohledností vynikli i v dalších letech nechtivně známý historik Václav Král.

Éra normalizace vycházela ze dvou základních premis. Na jedné straně se nové vedení KSČ pokoušelo vytvořit v Československu model jakési „pseudokomunismu“, společnosti, zdůrazňující sociální rovnost a jistoty, jehož prostřednictvím měli být lidé „uklizeni“ mimo veřejnou sféru a nepůsobit novému režimu potíže. Na straně druhé měly být režimu nepohodlné či nepřátelské osoby odstraněny ze svých pracovních míst. V duchovní sféře se začal prosazovat dogmatismus, došlo k velmi tvrdým represím proti těmto inteligenci, která se buď přímo angažovala v předstírané reformní politice nebo se odmítala podřídit režimu. Jak již bylo zmíněno, zvlášť společenské vědy a kultura patřily k nejpoteštěnějším, kritické a nezávislé myšlení bylo umlčováno a značná část tvůrčího potenciálu společnosti se přesouvala do exilu, kam odešlo jen do konce roku 1969 na 140 000 lidí, dále do nezávislých iniciativ nebo prostě do soukromí. Celkem se odhaduje, že politické čísky přímo postihly kolem 750 000 lidí, s rodinnými příslušnými zhruba 2 milióny lidí. Existovaly však také formy nepřímé represe, spočívající v zastaveném kariérním a platovém postupu, znemožněném vysokoškolském nebo i středoškolském studiu dětí a dalších šikanách, postihující další desítky tisíc občanů. K těmto přímým a na jednotlivé osoby či rodiny zaměřeným krokům se přidávala obecná politická opatření, jako čísky na vysokých školách, kdy byl obnoveno třídílní kritérium výběru studentů (zrušeno 1963), nebo důsledky zastavené hospodářské reformy (v rámci úsporných opatření opustilo v roce 1970 kolem 85 500 lidí státní správu). K psychologickému ořesu, který představovala intervence, se tak přidávala další sociální rizika a nový režim právě v této oblasti musel vyvíjet enormní aktivitu, aby politickou a občanskou represi kompenzoval uklidněním společnosti „jinými prostředky“, i když rizika své vlastní stability tak převládla do méně viditelné sféry vztahu hospodářských zdrojů, možností rozvoje a jeho sociální odezvy.

Hospodářské změny, odstartované reformními ekonomy, ztratily na významu. Zbytky decentralizované koncepce hospodářského života vydatněly několik let po politické stabilizaci země, ale již zasedání ÚV KSČ na počátku roku 1973 rozhodlo, že se ekonomika navrátí k systému direktivního plánu, pokud si se vyřeší všechny zdroje, aby režim mohl uskutečňovat svou představu společného ráje. Vzájemné souvislosti politiky, ekonomiky a životní úrovně pak v prosinci 1970 nastínil „proslulý“ dokument *Poučení z krizové ho vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, který se stal nejen oficiálním, ale v podstatě i kanonizovaným výkladem roku 1968, a také základním zdrojem praktické normalizační politiky. Husákovské vedení státní se v jeho intenci úspěšně pokoušelo neutralizovat veřejnost spotebně orientovanou hospodářskou a sociální politikou. Zvyšoval se objem zboží za relativně nízké ceny, avšak tato spotební orientace, která měla režim chránit před dalšími ořesy, nebyla zajišťována ekonomickým růstem, nýbrž jednak potřebou rezerv, které byly vytvářeny ještě v období předmnichovské republiky a protektorátu, jednak vyplňováním rozvojových možností, které zůstávaly otevřené v rámci extenzivního modelu hospodaření z 50. let. Normalizační sociální politika pronikající společností jako celkem vedla po intervenci a likvidaci reformní koncepce k utlumení přirozené pracovní a ekonomické stimulace.

Politické důvody zánku reformy spočívaly v tom, že její přivodil vojenský zásah a následně čísky ve stranickém a státním aparátu, které z něj přirozeně odsunuly nebo alespoň umlčely většinu stoupenců hospodářských inovací. Ekonomické aspekty souvisely s tím, že se od roku 1968 začal vyhracovat vztah mezi příjmy a cenami. Reformní ekonomové podporovali svou koncepci vysokým mzdovým růstem, jehož důsledkem však bylo velmi rychlé dosažení spotebních a výrobních hranic socialistické ekonomiky a logicky také jejich překračování, které pokud by bylo prosaditelné vnitřně, což předpokládal dokument *Nástín dalšího rozvoje ekonomické reformy* z listopadu 1968, však zastavila intervence. Při omezení množství zboží na trhu a politické atmosféře po srpnu 1968, kdy prosazení tržních momentů skončilo, však navyšené mzdové prostředky vyvolávaly inflační tendence. Nová garnitura rázně příjmový růst ukončila v letech 1969–1970, kdy vláda přijala řadu usnesení a nařízení o mzdovém a cenovém moratoriu a teprve po ovládnutí inflace přistoupila k selektivnímu zvyšování příjmů nejprve hlavně v oblastech těžkého průmyslu, kde by případné nepokoje měly nejvýraznější politický a ideologický dopad na vnitřní stabilitu. Vedle sociálně a ideologicky rizikových sektorů společnosti se vyšší příjmy samozřejmě nevyhýbaly stranickému a státnímu aparátu, především jeho represivním složkám.

Výrazná příjmová diference tak byla od počátku normalizace vázána především na postavení v politické struktuře. Režim se snažil udržovat obecně

relativně vysokou úroveň příjmů, a tím i životní úroveň, avšak jednotlivé skupiny lidí „zablokoval“ uvnitř příslušných příjmových kategorií, takže pro většinu populace možnost mimořádného zvýšení životní úrovně nebo i drobných „přílepšení“ byla možná na jedné straně skrze „zásluhy“, čili aktivní zapojením do režimních struktur, na druhé straně skrze osobní podnikavost, hraníci často s rizikem trestního postihu, nebo skrze kriminální hospodářskou činnost. Kromě svobodných povolání a dalších, v podstatě výjimečných příjmových kategorií (sportovci, příbuzní v zahraničí atd.), tak velké majetky či finanční holotovosti mohly plynout buď z výhodného postavení ve struktuře oficiálně nabízených možností nebo z tzv. šedé ekonomické zóny, ať už šlo o „melouchy“ či o „rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví“, což byla právní kategorie, postihující kriminální hospodářské delikty.

Nejvýraznější sociální opatření režimu směřovala do několika prioritních oblastí. Jednak to byla rozsáhlá podpora rodin s dětmi: v roce 1970 byl zaveden mateřský příspěvek, o rok později byla zvýšena podpora při narození dítěte, v roce 1973 stát dále zvýšil přídatky na děti a zaváděl novomanželské příjčky s nízkým úrokem. Dále došlo ke zvyšování důchodů, které se však stále většinově pohybovaly na nízké úrovni, takže rostl počet pracujících důchodců. Investice do bytové výstavby odstartovaly panelákový boom především na úrovni nízkovýměrových bytů, který však vzhledem ke kvalitě výstavby představoval spíše nouzové řešení. Režim se rovněž snažil umožnit většině domácnosti vybavit se základními druhy průmyslového zboží jako jsou ledničky, televize, telefony. Tato potřeba byla do jisté míry naplněována v průběhu první poloviny 70. let, i když většinou na úrovni domácí, často nepříliš kvalitní produkce.

Hospodářské základy gulášového komunismu

Schopnost normalizačního režimu udržet sociální klid však závisela na schopnosti udržet ekonomiku na takové úrovni, z níž by bylo možné stabilizovat financovat. Hospodářskou koncepci pro první polovinu 70. let přinesl 14. sjezd KSČ v roce 1971, který vypracoval zásady páté pětiletky, vycházející z faktu ukončení hospodářského experimentu, obnovení základní struktury centrálně plánované ekonomiky, represivního potlačení politických variant vývoje a snahy nastolit a udržet sociální klid. S ohledem na tyto okolnosti byla pětiletka ve svých záměrech dosti umírněná a představovala spíše koncepci hladkého přechodu od experimentu k „osvědčeným“ hospodářským postupům. Umírněnost také zapříčinila, že tato pětiletka byla vlastně jedinou, kterou se v poválečném období podařilo splnit. Problémy

však naznačili její závěr, kdy se rychle začal zvyšovat akumulační fond a schopnost rozvoje se proměnila v problematickou reprodukci.

První ohrožení zdánlivé stability se objevilo v souvislosti s ropnou a posléze i energetickou a hospodářskou krizí, která vystavila rekonstruovanou normalizační ekonomiku výraznému tlaku v důsledku silného zaostávání ve vědě a technologii. Z politických důvodů hospodářská modernizace jakkoliv inspirovaná západními podněty nepřipadala v úvahu stejně jako návraty k hospodářské reformě druhé poloviny 60. let. Postavení rozvoje na bázi jednoho dokumentu, čili *Pančenu*, se tak poprvé ukázalo jako „úzkoploňová“ záležitost, i když důsledky této situace se projevíly mnohem později. Především omezení duchovního rozvoje společnosti a jeho redukce na velmi primitivní dogmatiku, zúžení občanských postojů na ty, které souhlasí nebo nesouhlasí s oficiálním výkladem problémů roku 1968 a jeho násilného řešení znamenaly, že zmizela nejen možnost alternativního myšlení, ale že i hledání variantních řešení v rámci existujícího systému se zúžilo vlastně na formu, známou z dobových kadrových dotazníků: souhlasím – nesouhlasím se vstupem vojsk Varšavské smlouvy a *Pančenu*. I když ekonomický systém komunistického Československa se ve své podstatě příliš neodlišoval od svých protějšků ve střední Evropě, společensky a mentálně odbíhal daleko od maďarské či polské situace v 70. letech a připomínal více poměry u našich tehdejších sousedů ve východním Německu. Smutně proslulá „Biafra ducha“ nakonec postihovala i vedoucí československou garnituru, která se z hlediska vzdělání, rozhledu i obecné inteligence nemohla dorovnat komunistickým špičkám právě v Maďarsku či Polsku a ke konci svého působení degradovala na skupinu lidí, kteří se především vlastní zásluhou změnili v objekt posměchu.

Z hlediska této garnitury se jediným schůdným řešením ekonomických problémů stalo úzké propojení československé ekonomiky s RVHP a Sovětským svazem. Na jedné straně tak československý systém získal prostřednictvím surovinových a energetických dodávek impuls pro vlastní reprodukci, na druhé straně se tímto způsobem potvrdila rekonstrukce centrálně plánované ekonomiky a současně se uzavřela cesta k jakékoliv zásadní inovaci. Závislost na blokových strukturách, spojená se závislostí identity režimu na brežněvovském vedení KSSS, znamenala znovu rozjezd ve stylu klasické industrializace, která v souvislosti s absencí technologické reakce na ropnou krizi představovala stále větší anachronismus. Československo tak nejen vyjelo ze směru progresivních trendů světového hospodářství, ale s ohledem na celkový stav společnosti a striktní politickou a ideologickou kontrolu se začalo znavovat i možnosti vůbec pochopit, v čem spočívá jejich význam a přínos.

Anachronický ekonomický model s charakteristickou disproporcí mezi těžkým průmyslem a dalšími ekonomickými odvětvími byl paradoxně posí-

len i tím, že s ohledem na setrvačné působení předchozích investičních vln v rámci extenzivní industrializace a zmrazení přirozeného vývoje cen surovin a zemědělské produkce na úrovni RVHP dostihly důsledky ropné krize Československo stejně jako ostatní země bloku s určitým časovým posunem, o to však s větší brizancí. Zavádění nových technologií bylo ve svém výsledném efektu značně omezené a v případě vědy nabývalo absurdních, z hlediska stavu režimu však logických konsekvencí, a vazba mezi vědou a ekonomikou měla vysloveně platonický charakter. Došlo sice k celé řadě významných objevů, jako byly například gelové optické čočky nebo optické vlákno, ale režim nebyl mocen jejich hospodářské fruktifikace a často ani jejich licenčního využití a vynálezy tak zastarávaly nebo se maximálně prodávaly do zahraničí. Nakonec i spoléhání se na řešení problémů v rámci RVHP nebylo příliš přínosné. Program komplexní ekonomické integrace, který přineslo zasedání v Bukurešti z 27.–29. července 1971, nevydal očekávané výsledky a stagnace blokových struktur probíhala ruku v ruce se stagnací na úrovni jednotlivých režimů. Dodatečným důvodem byla neschopnost a neochota hospodářské byrokracie měnit vlastní návyky a zastaralé přístupy.

Jestliže vynucovaná lojalita po dlouhou dobu tvořila v podstatě jediné kritérium profesionální kompetence v čemkoliv, je přirozené, že nekompetentnost se nadlouho stala jedním ze základních znaků systému. Svou roli sehnál i fakt, že desítky tisíc lidí opouštěly po invazi a v průběhu počínající normalizace Československo a že v této vlně odešlo kolem 130 000 odborníků z nejrůznějších oblastí. Na uvolněná místa nastupovala pestrá směs lidí, jejichž motivace sahala od pokusu „něco“ zachránit až ke zcela otevřenému kariérismu za jakoukoliv cenu, avšak každopádně lidí, jejichž manévrovací prostor byl většinově vymezen celkovým nastavením společnosti. Snad jedinou výjimku v tomto obraze představovalo zemědělství, které zhruba do poloviny 70. let bylo dynamicky se rozvíjícím celkem, hlavně pak v sektoru družstevním, protože státní statky trpěly většinou neduhů hlavního proudu centralizovaného systému. I v případě družstev se však situace lišila především podle regionů a zemědělství jako celek pak svou prosperitu často vykupovalo za cenu bezohledného přístupu k přírodě (neimérná chemizace), což spolu se škodami, které působil průmysl, v němž chyběly finanční prostředky na zmenšení emisí nejrůznějších škodlivin, vytvářelo na relativně malém území Československého státu krajně nepříznivou situaci (Česká republika má dodnes ze země bývalého bloku například nejmenší procento zcela nepoškozených lesních porostů). Informace o skutečném stavu životního prostředí, když už režim začal tento problém vnímat, na veřejnost nepronikaly a když v polovině 70. let byla v rámci Československé akademie věd vypracována první věcná zpráva na toto téma, skončila v trezoru. Režim tuto otázku buď bagatelizoval nebo interpretoval

jako nutnou daň za rozvoj životní úrovně, popřípadě kritiky špatného stavu perzektoval. Je logické, že tímto způsobem docházelo i k narušování zdravotního stavu obyvatelstva.

V podtextu ekonomického vývoje, viditelného statisticky i na běžné životní úrovni, působil osudový faktor ideové uzavřenosti. Například fakt, že celá řada překladů knih západních autorů nesměla v Československu vycházet až do samotného konce režimu, zatímco v okolních zemích šlo o „starou vestu“, a to nikoliv jen v případě výrazně antikomunistických autorů, ale v podstatě často již klasické literatury, byl bezprostředním důkazem „úzkého profilu“ normalizačních poměrů a současně i symptomem celkového postoje vládnoucí garnitury k myšlení vůbec. Je zřejmé, že v prostředí takto omezeném se jen těžko mohly rodit a uplatňovat progresivní ideje a schopnost reprodukovat systém prostřednictvím inovací byla minimální. Příznačným rysem této situace se stalo dělení společnosti na „my“ a „oni“, na vládnoucí moc a pasivní populaci, která nebyla schopna nebo ochotna toto rozdělení překonat. Bývalé reformní křídlo KSČ bylo v průběhu prověrek, které se protáhly až do poloviny 70. let, rozbito a vytláčeno na okraj. Skupiny, které ke konci 60. let přestaly v možnosti reformy režimu věřit nebo v ní nikdy předtím nevěřily, byly také policejní represí potlačeny. Vládnoucí moc zaujala krajně intolerantní postoj ke všem formám a projevům nonkonformismu nebo protestu, které stíhala a trestala, takže možnost kritiky uvnitř systému, přesahující úzký profil *Poučění*, zmizela. Výsledkem tohoto postupu bylo šíření oportunistických postojů, strachu, korupce a udávání především na veřejné úrovni, lidé však současně reagovali uzavíráním se do rodinných, přátelských či náboženských a jiných úzkých společenství, v nichž bylo možné existovat na základě určitých hodnot, které byly režimu cizí. Mezi obyvatelstvem a mocí byla uzavřena tichá dohoda, umožňující uzavření do soukromí, pokud nemělo sklon vytvářet náklady a stavy přesahující do veřejné sféry.

Vytváření privátních „rezervací“ výrazně odlišovalo československé „smluvní“ poměry od maďarského kádárismu, který byl ochoten smířit se s kýmkoliv, kdo nešel proti němu. Normalizace měla hlavně ve svých počátcích sklon převrátit toto heslo v parafázi „je proti nám, kdo nejde s námi“, avšak po dosažení pocitu, že eliminovala hlavní a aktivní odpůrce, docenila sestup do soukromí jako stabilizační faktor a prostřednictvím Státní bezpečnosti jednání průběžné kontrolovala okruh „nebezpečných“ lidí, jednak preventivně pronikala na soukromou úroveň, aby měla přehled o jeho setrvávání v dané situaci. Pro tyto účely budovala rozsáhlou agenturní síť a využívala dostupných technických prostředků ke kontrole i manipulaci lidí. Oficiální propaganda tvrdila, že národ *Poučění* přijal, je s novou situací spokojen, žádá opozice neexistuje, a tudíž není nutné nic měnit.

Život mimo Poučení

Opozice však existovala, i když neměla organizovanou podobu. Normalizační režim na počátku 70. let zasahoval hlavně proti těm skupinám, které vznikaly v období Pražského jara jako projev tehdejší plurality. Procesy (Milan Hübli, Petr Uhl), které probíhaly hlavně na počátku 70. let, měly zastrážovací charakter a usilovaly o vytvoření předělu mezi spontaneitou konce 60. let a tuhou disciplínou počátku 70. let. Formující se opoziční skupiny neměly zpočátku výrazné politický charakter, spíše šlo o pestrou a nekoordinovanou mozaiku různých iniciativ, které spojoval především odpor k normalizačnímu režimu. Kolem roku 1974 se objevily sice pokusy o prosazení politických akcentů, když například A. Dubček zaslal federálnímu parlamentu dopis se stížností na omezování vlastní svobody nebo když Václav Havel oslovil G. Husáka s výzvou ke zvrácení dosavadního stylu represivní politiky. Další osobnosti Pražského jara se hlásily o slovo, i když bez výsledku, další osobnosti však také Československo opouštěly (dobrovolně, pod nátlakem nebo byly přímo fyzicky „vystřčeny“). K rozhodnutí emigrovat vedly politické nebo jakékoli další důvody, kterých režim nabízel více než dost (básník a malíř Jiří Kolář, bývalý politik a politolog Zdeněk Mlýnář, folioví zpěváci Jaroslav Hutka a Vlastimil Třešňák, spisovatelé jako Milan Kundera nebo Josef Skvorecký či dramatici jako Pavel Kohout). Režim celkově vytvářel atmosféru, v níž se těžko vynikalo nebo bylo možné vlastní kvality ztotožnit (v roce 1975 emigrovala tenistka Martina Navrátilová, v 80. letech zůstal ve Spojených státech další vynikající tenista Ivan Lendl). Ostatně možnosti pro podnikatelské aktivity všeho druhu a zbohatnutí byly velmi omezené a často vyžadovaly velmi aktivní spolupráci ve prospěch normalizace.

V zahraničí tak vznikla rozsáhlá a aktivní exilová komunita, která svou autorskou, překladatelskou, nakladatelskou i vydavatelskou činností, jakož i různé dramatickými způsoby dopravování „zakázané literatury“ do Československa udržovala určitý prostor nezávislého myšlení. Tato aktivita nebyla zcela nová a spojovala se či navazovala na práci, kterou v zahraničí již řadu let provozovala poúnorová emigrace přelomu 40. a 50. let. Kromě zahraničních institucí, jako byla rozhlasové stanice *Svobodná Evropa* a *Hlas Ameriky*, značnou podporu nové emigrační vlně mohlo poskytovat *Svědectví* Pavla Tigrida (1956), *Rada svobodného Československa* (1950) podpořila na počátku 80. let vydávání revue *Kosmos*, *Československá společnost pro vědy a umění* zase zahájila vydávání revue *Promluy*. V průběhu 70. a 80. let vznikla také řada exilových nakladatelství, z nichž od počátku si své velké renomé získalo 68 *Publishers*, působící od roku 1971 v kanadském Torontu, z dalších je pak možné jmenovat *Index a Artyř* (SRN), *Rozmluy* (Velká Británie). Objevila se řada zcela nových periodik: v Římě vycházely křesťanské *Studie*

(Křesťanská akademie) a *Listy* (Jiří Pelikán). Tuzemská nezávislá činnost vznikala v podstatě v ilegálních podmínkách a vytvářela československou analogii ruského *samizdatu*, tj. vydávání strojopisných kopií literárních a odborných publikací. Od počátku 70. let to byla snad nejsilnější editice *Pellice* (Ludvík Vaculík), po které přišly další jako *Expedice a Kvart*, vznikala také periodika, jako byly od konce 70. let nezávislé *Historické studie* a od počátku 80. let *Kritický sborník*, navazující na stejnojmenný časopis, vydávaný po válce Václavem Černým. Řada knih a studií, vydaných až již v exilu nebo doma ilegálně, přinášela řadu podnětů, které se týkaly buď dilemat domácí existence (diskuse o občanské statečnosti na přelomu 70. a 80. let) nebo toto prostředí přesahovaly a spojovaly s vnějšími otázkami a problémy (Danubiové teze o odsunu sudetských Němců a následná diskuse).

Meznilkem ve vývoji československé protinormalizační opozice byl rok 1975, kdy se sešla Helsinská konference, v jejímž závěru byl schválen tzv. třetí koš, zahrnující oblast lidských a občanských práv, které se východoevropské režimy zavazovaly dodržovat. Činnost opozice se tímto aktem dostávala do zcela nových souvislostí, protože občanské iniciativy, které nesouhlasily s poměry, měly z hlediska těchto závazků právo na vyjádření svého názoru bez následné represe. V normalizačních poměrech bylo iluzorní očekávat, že stávající mocenská garnitura, obraceně řečeno, nastaví ucho, aby naslouchala oprávněným stížnostem. Režim reagoval na vzniklé závazky jednak regulací právních instrukcí, aby i po začlenění helsinských norem mohl nadále kritiku a opoziční postoje stíhat (důvodem k tomu byla již jen shánka po Sbírce zákonů a nařízení, která helsinské normy obsahovala), jednak faktickou represí, která měla dát najevo, že jakékoliv pokusy o nezávislou veřejnou činnost jsou nepřijatelné.

Na konci roku 1976 se několik nezávislých skupin sjednotilo na společném názoru, jehož výrazem se stal manifest *Charta 77*, v zásadě kritizující režim, který stíhá a utlačuje lidi za projevy, k jejichž tolerování a ochraně se zavázal. Podnětem k založení občanské iniciativy, která začala působit pod názvem zmíněného manifestu, byl proces s českou undergroundovou skupinou *The Plastic People of the Universe*, jejíž nekonformní hudební i slovní projev vytržili normalizační puritanství natolik, že celá věc skončila tresty vězení. Prohlášení Charty 77 bylo vydáno 1. ledna 1977, prvními mluvčími tohoto seskupení byli filozof Jan Patočka, dramatik Václav Havel a ministr zahraničí z doby Pražského jara Jiří Hájek. Integrovaním prvkem Charty 77 byl odpor proti normalizačnímu režimu: z tohoto důvodu se v ní mohlo sejit poměrně široké politické spektrum, zahrnující reformní komunisty, bývalé sociální demokraty, křesťanské konzervativce, ale i lidi, kteří se politikou vůbec nezabývali.

KSC a vláda rozpoutaly proti Chartě velmi hysterickou kampaň. Již 12. ledna 1977 zveřejnilo *Rude právo* „slavný“ článek *Zhroškolanci a samo-*

zvaní, odsuzující manifest i jeho tvůrce a signatáře v duchu velmi pokleslému a současně s jistotou konstatující, že českoslovenští pracující tento pokus o rozvrácení republiky odsoudí a podpoří stranu proti reakcím a praviceovým oportunistům. 28. ledna 1977 pak zorganizovala KSČ v Národním divadle shromáždění nejúspěšnějších umělců, v jehož průběhu se podepsal dokument, nazvaný Anticharta, neboli prohlášení proti Chartě 77. Pro toto období bylo příznačné, že lidé se k Chartě skutečně příliš nehrnuli (na jejím počátku bylo zhruba 240 a na konci zhruba 1 550 podpisů), těžko se však dá v hodnocení postojů k Chartě vycházet z toho, zda s ní lidé souhlasili nebo ne. Ve stopách Charty 77 vznikala další seskupení jako byl VONS (Výbor na ochranu nespravedlivě stíhaných), jehož cílem bylo monitorování případů právní a policejní represe, popřípadě udílení nutné pomoci.

Společnost se dělila spíše podle toho, do jaké míry lidé byli schopni z normalizačních poměrů téžít nebo v nich slušně žít nebo alespoň přežívat, což však nebylo jen výsledkem kalkulace, ale také prostého strachu před policejní represí. Zdá se však, že na rozdíl od Polska, kde sociálním motorem opozice byli dělníci, nespokojení se svým postavením v socialistickém ráji, mohli lidé v Československu kromě strachu také více získat nebo ztratit v materiálním ohledu, dělnická třída se pak po intervenci proměnila v politicky inertní sociální skupinu. Setrvačností stále působil vojenský zásah Varšavské smlouvy a přítomnost sovětských vojsk jako psychologický faktor. Společnost byla pacifikovaná, zhroutená do sebe, zbavená opět další části své duchovní elity a výraznějších kontaktů na vnější prostředí, jakož i návyku na autentickou veřejnou činnost. Na úrovni individuálních i skupinových osudů vznikal dojem bezčasovosti, nehybnosti a naprosté nesmyslnosti sledovatelných událostí, dojem věčnosti těchto poměrů. Také v Československu zůstal po reformním pokusu o uskutečnění socialismu jen jeden, reálný.

Úzký profil režimu

Československá zahraniční politika 70. let byla takřka zrcadlovým odrazem vnitřních poměrů. Československo spolu s Německou demokratickou republikou a Polskem vytvářelo tzv. železný trojúhelník, tedy seskupení, které mělo ve střední Evropě a směrem na západ prodlužovat a zajišťovat sovětský vliv. Československo-sovětská zahraniční spolupráce, posílená na počátku 70. let regulací vztahů se Spolkovou republikou Německo, se projevovala jednak podporou nejrůznějších forem politického ultrarextremismu a terorismu (většně vlastních pokusů, které v roce 1976 ztělesnil kapitan státní bezpečnosti Pavel Minařík, známý svými plány na bombový útok proti rozhlasové stanici *Soobodné Evropy* v Mnichově), které v sovětské zahra-

niční praxi 70. let měly destabilizovat západní svět, jednak podporou těch zemí Třetího světa, které se vydaly tzv. nekapitalistickou cestou vývoje, kombinující určité segmenty vlastní politické tradice s velmi světlými chápáním marxismem-leninismem. Československo podporovalo tyto rozvojové diktatury jak materiálně, tak i formou školení jejich politických, vojenských a hospodářských kádřů. Na spolupráci s těmito zeměmi byl zainteresován i československý zbrojní průmysl, který jejich vládám dodával za nikdy nespacené úvěry zbraně i zbrojní systémy. Úzká propojenost sovětské a československé zahraniční politiky, jejímž výrazem se stala také nová spojenecká smlouva ze 6. května 1970, byla také příčinou toho, že nadále trvaly neujasněné vztahy či nepřítomné vztahy s některými zeměmi bloku (Albánie) i mimo blok (Čína) a že menší komplikace se objevovaly i ve vztazích s Maďarskem nebo Jugoslávií. Výrazným úspěchem zahraniční politiky bylo v rámci sovětsko-německého narovnání vzájemných vztahů uzavření Smlouvy o vzájemných vztazích mezi Československou socialistickou republikou a Spolkovou republikou Německo z 11. prosince 1973. Naopak neúspěšně skončil pokus o vzájemné majetkoprávní a finanční vypořádání mezi Československem a USA, kdy americká strana odmítla vydat tzv. ménové zlato, které nacisté uloupili v roce 1939 (zhruba osmáct a půl tuny). K navrácení jeho části došlo až v únoru 1982 na základě rozhodnutí společné americko-britsko-francouzské komise.

Do 80. let vstupovalo komunistické Československo jako politicky a ideologicky konsolidovaný režim, který však záhy narazil na ekonomické problémy, vyplývající z opožděných reakcí na ropnou krizi. Technologická zaostalost, vyčerpávání zdrojů extenzivního růstu a rostoucí ceny dovezených surovin se projevovaly i v poklesu růstu národního důchodu v rámci šesti pětiiletky (1976–1980) oproti předchozímu plánu ze 33,3 % na 21,8 %. Výrazně začal působit faktor silící „šedé zóny“ (podle oficiálních odhadů tzv. melouchy spotřebovávaly kapacitu několika set tisíc pracovníků na plný úvazek) a korupce. Současně začal rychle růst fond akumulace, na kterém se podílely jednak neprodejné zásoby nebo dokonce i výrobky, které byly naplňovány, avšak nikdy nevyrobeny. Redukovaný sortiment i celkové snížení objemu zboží na trhu vedly k enormnímu růstu úspor populace (z 19 miliard v roce 1960 na 218 miliard v roce 1985), což jednak naznačovalo růst skryté inflace, jednak představovalo sociální neznámou, neboť jakýkoliv otřes mohl vést k rychlému vybití peněz a narušení finanční rovnováhy.

Režim k těmto problémům přistupoval velmi zvláštním způsobem, který znovu dokládá úroveň jeho vedoucí garnitury. Růstové problémy se již ve druhé polovině 70. let řešily novým způsobem výpočtu tvorby národního důchodu, který tak zahrnoval rostoucí seznam položek, které nebylo možné uplatnit ani na domácím, ani na zahraničním trhu (neprodejné skladované zboží). Tímto způsobem se papírově natukovaly ekonomické ukazatele, ač-

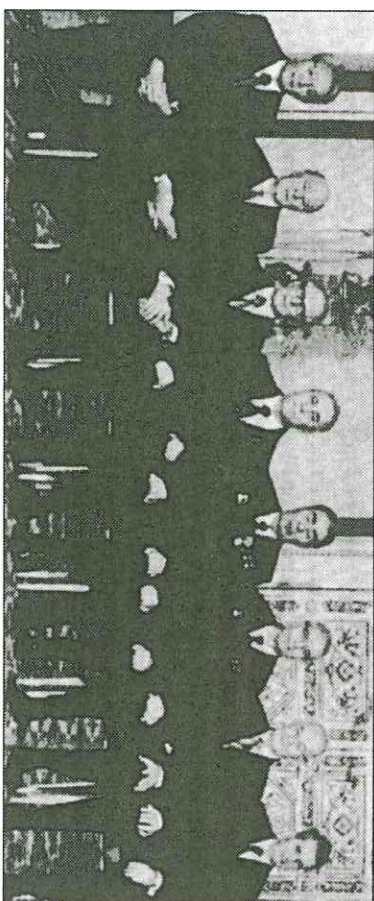
koliv reálné míra hospodářského růstu nepokryvala ani růst inflace. Z hlediska vládnoucí moci šlo o perspektivně nebezpečnou situaci, jelikož hospodářské oslabení podtázalo základní sloup „gulášového socialismu“, tj. exponovanou spojitost jako faktor sociální stability.

Jedním řešením problému bylo nastolení růstové strategie, ale tedy režim znovu uvízl v úzkém profilu *Poučení*. Husákovy vedení mohlo vybírat z několika možných variant. První přicházela v úvahu modernizace kádárovského typu, avšak vzhledem k tomu, že šlo o koncepci v řadě ohledů blízko reformní Pražského jara, hrozilo nebezpečí narušení ideologické identity. Jako další se nabízel politický kontrolovaný a technokraticky pojatá modernizace západního stylu, o kterou se pokoušelo gierkovské Polsko, ale i tady hrozilo nebezpečí ideologických průlomů, navíc od roku 1976 i polský vývoj šel ke krizi. Nastolení jakékoliv růstové strategie vyžadovalo nutně opustění úzkého profilu normalizace, stalinská hospodářská mobilizace nepřicházela reálně v této době již v úvahu a režim tak nakonec, věrně své podstatě, zvolil namísto růstu horizontální koncepci rovnováhy, čili řešení systémové krize formou dílčích úprav v rámci zakonzervovaného systému. Tato koncepcce vycházela ze tří předpokladů:

1. Vytvoření funkčního ekonomického mechanismu, který by umožnil pro-sazení intenzifikace a inovace při zachování centralizovaného systému a bez uplacení tržních prvků
2. Posílení kontroly a disciplíny na všech úrovních, což vylučovalo jakékoliiv sklonky k liberálnějšímu chápání politiky
3. Další, ještě výraznější posilování integrace československé ekonomiky do blokových struktur a větší hospodářská vázanost na Sovětský svaz (9. června 1981 podepsána dlouhodobá československo-sovětská obchodní dohoda na léta 1981–1985)

Tyto principy vyhlásil jako závazné 16. sjezd KSČ z 6.–10. dubna 1981, který tak potvrdil kontinuitu normalizační politiky. Premiér Lubomír Štrougal prezentoval „novou“ představu rozvoje, současně však konstatoval, že vývoj probíhal za obtížnějších podmínek, což zcela prozaicky znamenalo, že kolem 50 % hospodářských podniků nespĺnilo plánované ukazatele pro rok 1980. V červnu 1981 se konaly volby do všech zastupitelstevních orgánů, které měly potvrdit stranické záměry: pro kandidátku Národní fronty hlasovalo 99,96 % z celkového počtu 10 789 574 (99,51 %) oprávněných voličů. 11. června 1981 se sešlo plenární zasedání ústředního výboru KSČ, které mělo upevnit pozici některých komisí ÚV a jejich předstev, přičemž již jen vybrat (ideologie – Vasil Biľak, zemědělství – František Pitra, ekonomika – Milouš Jakeš, mládež – Jindřich Poledník). 17. června 1981 pak byla jmenována nová vláda v čele s L. Štrougallem, která o den později projednávala

způsob prosazování sjezdových materiálů do praktické politiky. O obtížnosti tohoto úkolu svědčil i fakt, že koncipování sedmé pětiletky (1981–1985), která měla být praktickou aplikací „koncepcce rovnováhy“, se neúměrně protáhlo, takže konečný text byl vyhotoven až v průběhu roku 1982 a navíc byl ještě doprovázen jakousi pomocnou instrukcí, která vstoupila do dějin pod názvem *Soubor opatření ke zdokonalení plánovacího řízení národního hospodářství po roce 1980*. Tato instrukce měla obsahovat návod na prosazení intenzifikace, inovace a surovinových úspor prostřednictvím tzv. hmotné zainteresovanosti, vyjádřené na úrovni jednotlivých pracovníků formou dvouosložkové mzdy, zahrnující garantovaný tarif a výkonnostní pohyblivou složku. Vzhledem k tomu, že rozhodujícím kritériem byla produkce papírové vykazaná, nikoliv fakticky prodaná, vyšší mzdy se vyplácely zejména tam,

Seřazení předsed. Na oslavě 70. narozenin L. Brežněva 19. prosince 1976 v Moskvě. Zleva J. Čedemba, I. tajemník ÚV Mongolské lidové revoluční strany, J. Kádár, I. tajemník ÚV MSDS, E. Honecker, generální tajemník ÚV SED, E. Gierch, I. tajemník PSDS, oslavence, M. Šustou, člen politbyra ÚV KSSS, G. Husák, generální tajemník ÚV KSČ, N. Ceausescu, generální tajemník ÚV RKS

kde se lépe vykazovalo. Druhou možnost představovalo lepší umístění (regionální, lokální), lepší konexe (od lokality po centrum) nebo přímý zájem moci na určitých oborech, které vedlo k vytváření preferovaných podniků, sloužících jednak jako hospodářská laboratoř, jednak jako výkladní skříň režimu a současně i skrytá pobídka: jde-li to tak, může to jít i tam, záleží jen na lidech. Tímto způsobem se začaly objevovat „záračné“ podniky, z nichž asi největší kariéru udělal v 80. letech proslulý JZD Slušovice. Na celkovém stavu ekonomiky nemohly tyto věci příliš změnit.

Problémy se tedy řešily spíše pseudoreformou, která nepřipustila uvolnění ideologických mantinelů, a tím reprodukovala systém s jeho strukturálními i momentálními vadami. Do popředí však začal vystupovat fakt, že

garnitura, která tento systém reprezentuje, čili likvidátoři reformem 60. let, vázaná osobně na brežněvovské vedení, představující úzký profil i z hlediska času. Straničká špička nezadržitelně stárá, a byt tento fakt ještě nedospěl do stadia sovětské *geronokracie*, otázka nástupnictví vstoupovala do hry. První obavy pociťla československá straničká elita po Brežněvově smrti v listopadu 1982. Rok po dramatickém potlačení polské Solidarity a za všeobecně se zhoršující hospodářské situace bloku jako celku měl výsledek boje o moc význam pro kteroukoliv ze satelitních zemí, což však pro Československo platilo dvojnásob. Brežněv byl „původcem“ intervence, tvůrcem specifické stability sovětského bloku 70. let a jeho jméno spolu se jmény československých „malých Brežněvů“ Husáka, Indry, Bílaka či Jakeše symbolizovalo atmosféru určité éry. S Brežněvovou smrtí odešla velká jistota a také značná část stability a politické legitimacy Husákovy vedení.

Konec brežněvovské éry znamenal impuls k proměně stávající mocenské struktury. Dosavadní systém byl příznačný poměrně malou mírou samostatného politického rozhodování a možností volby ve vztahu k sovětskému centru. Pro normalizační režim byl příznačný mimořádně velký podíl represivních složek, patřičně indoktrinovaných, které prorůstaly formálním systémem institucí: „politicko-policejní“ komplex byl pro Československo, a v podobné míře i pro Rumunsko nebo Německou demokratickou republiku, stejně příznačný jako vojensko-průmyslový komplex pro Sovětský svaz. Ta to bezpečnostní struktura byla propojená se sovětskou, a zvláště za vlády J. Andropova, který po Brežněvově smrti přešel do funkce generálního tajemníka z postu šéfa KGB, se tyto svazky zvýraznily, aniž by však bylo zcela zřejmé, jaké to bude mít důsledky. Andropov byl silně pragmatický státník a v době, kdy sovětský blok začínal mít vážné problémy v řadě oblastí, byl nucen a ochoten rezignovat na řadu ideologických prerogativ. To ostatně ukázal i jeho přístup k polské krizi, kde se již za Brežněva snažil za každou cenu dosáhnout vnitřního řešení. Ideologický model normalizace tak po Brežněvově smrti změnil své postavení v sovětské politice a namísto dogmatického přístupu se zvýraznil jako možná politická opce, pokud ta bude odpovídat sovětským zájmům, které se v této době soustřeďovaly na zachování stability.

Se Sovětským svazem na věčné časy?

Personální změna v Moskvě tak neměla bezprostřední vliv na poměry v Československu, kde se ani pro opoziční činnost nemohl otevřít větší prostor. Klín reálné i potenciální represe, který byl v podobě Státní bezpečnosti vřazen mezi populaci a opozici, účinně fungoval, a dokud nedocházelo k výraznému zhoršování životní úrovně, šance na průlom neexistovala. Spor o další cestu vývoje se však začínal postupně rozehrávat ve vedení KSČ,

kde se vedl o stanovení hranice mezi pragmatismem a ideologií. Po roce 1982 se postupně začaly vyčleňovat zhruba tři základní proudy: pragmatický, reprezentovaný Strougailem, začínal chápat a doceňovat, že od určitého bodu se lpění na normalizačním modelu mění v nevýhodu pro systém jako takový, resp. pro jeho možnou reformu; konzervativní proud, ztělesňovaný stárnoucím Husákem, trval na uspořádání, vycházejícím z intervence a *Poučení*; neokonzervativní proud, představovaný zejména Bílákem a Jakešem se snažil reagovat na sovětské změny také pragmaticky, ale v opačném smyslu, když bez ohledu na situaci v Moskvě prosazoval „specifickou cestu“, zachování normalizačního stavu bez ohledu na jeho předchozí genezi a svázanost s brežněvovskými poměry v bloku.

Personální pohyb v Sovětském svazu a některé reformní kroky včetně ostřejšího postupu proti rozsáhlé korupci a hospodářským kriminálním deliktům vyvolaly určitý posun také v opozičních kruzích, kde se více začíná prosazovat sklon k analyzování konkrétních problémů, k jakési rekonstrukci politického, sociálního, hospodářského i kulturního podloží. Mezi vrcholy trojúhelníku moc – lidé – opozice však nevznikly žádné iniciativy, které by vedly k určitému konsensu. Opět zapůsobil úzký profil normalizační kostry politických poměrů. V první polovině 80. let tento prvek, reprezentovaný v opozici silnou skupinou reformních komunistů, představoval pro stávající garnituru sousto k nepřekousnutí. Srpen 1968 se tak, byť v podtextu, začal zvýrazňovat jako umělá hráz, stojící v cestě jakémukoliv podstatnějšímu vykročení mimo normalizační poměry. Současně se však se problém úzkého profilu poprvé začal režimu ukazovat nikoliv jako perspektiva a záruka kdykoli si zdánlivě věčné stability, ale jako past účinnější tím více, čím více ji považoval za pevnost, v níž se může ubránit svému rozkladu. Úmrtí J. Andropova a krátké intermezzo s K. Černěnkem mohlo ještě několik měsíců toto přesvědčení potvrdovat.

Problém úzkého profilu se však dostal rázem do zcela jiné polohy s nástupem M. Gorbačova do funkce sovětského generálního tajemníka. Rázem nastaly změny, před nimiž záhy bludl i kdysi tak závažný 20. sjezd KSSS. Začaly časy *perestrojky* a *glasnosti*, provázené radikálním převratem ve velmocenských vztazích, uvolňováním vazeb uvnitř sovětského bloku. Pro vedení KSČ vznikla od počátku velmi nevýhodná situace, protože sovětská politika nápravy se výrazně podobala reformním pokusům Pražského jara, k dovršení všeho se sovětský „gensek“ ještě z dob studií osobně znal s jedním z jeho protagonistů, Zdeněkem Mlýnářem. Ohledně vztahu k reformnímu experimentu 60. let tak nakonec vývoj normalizátory předstihl – tak dlouho se problému srpna 1968 vyhýbali, až se stal takřka oficiální politikou nového sovětského vedení.

Průlom do sovětských poměrů, věšticí změny i na úrovni bloku, nabýval rozměrů, které musel zaregistrovat i Husák v průběhu své květnové ná-

vštevny v Moskvě v roce 1986. Rozbíhající se změny, na jejichž odstartování se podílela výrazná neschopnost Sovětského svazu čelit hospodářskému a vojenskému nátlaku západního světa, se v první řadě týkaly ekonomiky. Sovětská reforma ve své počáteční fázi směřovala k rozbití stávajícího hospodářského systému a potřebovala dohládit satelitní země ve východní Evropě k podniknutí analogických kroků. Proto také nátlak na prohloubení vzájemných hospodářských kontaktů, který Gorbačov na Húsáka vyvíjel, byl jen jinou formou nátlaku na změnu úzkého profilu režimu, jelikož se nový sovětský předák distancoval od přesvědčování prostřednictvím tanků. Ve vedení KSČ tento netradiční nátlak vyvolal spory. Stoupenci pragmatické orientace viděli v situaci možnost k vlastnímu prosazení, konzervativní křídlo se ocitlo v defenzivě, nekonzervativní proud si potvrdil nutnost udržet poměry nehnuté bez ohledu na Sovětský svaz. V této době měnící se podoba vnitroblokové disciplíny ovlivnila rozhodování tím způsobem, že ze sovětské strany bylo ještě možné vyvíjet nátlak na KSČ, aby přistoupila k určitým změnám alespoň hospodářské politiky, současně však forma tohoto nátlaku, podložená v československém případě příbuzností sovětského postupu v reformách Pražského jara, vedla ke spojení konzervativního křídla s nekonzervativní skupinou a přenesení váhy sporu o další vývoj mezi touto skupinou a nepřítisí silné pragmatiky.

Se změnou poměrů uvnitř KSČ se výrazně změnilo i postavení „přizra-ku“ Pražského jara, a to nejen ve vztahu k vládnoucí garnituře. V první řadě tím, že srpen 1968 přestával být tabu v některých zemích bloku (Polsko, Maďarsko) a že sovětské vedení se od intervenčních metod svou kritikou brežněvské éry stále výrazněji distancovalo, ztrácel svou funkci stavidla, s jehož otevřením přijde řešení. V případě pragmatické části vedení KSČ byla změna postoje k intervenci pravděpodobně stále více jen otázkou šikovného zbavení se stigmau spolutvůrců normalizačních poměrů. V případě nekonzervativní skupiny byl tento „boj o srpen“ součástí boje o systém vůbec, o celý československý vývoj po roce 1948. Změna politické funkce srpna se projevila v renesanci témat, spojených s Klementem Gottwaldem a poválečnou KSČ (mediální podobu jí dal televizní seriál), historické návraty šly dokonce ještě dále, až k roku 1929 a tématu bolševizace části československého dělnického hnutí právě pod Stalinovým a Gottwaldovým nátlakem – režim pociťoval nutnost tímto způsobem obhajovat svůj historický rodokmen a v podstatě legitimnost idejí a praxe československého komunismu vůbec.

Jako významný vnější impuls tu nepochybně působilo dramatické, explozivní, místy až senzační odhalování a přehodnocování nejen již brežněvské, ale také stalinické, popřípadě leninské minulosti, čili diskuse se začínaly postupně prodlírat ke kořenu samotného fenoménu komunismu. V případě stalinismu pak šlo samozřejmě o obhajobu jeho československého segmen-

tu předválečného i poválečného období, přičemž i tady se diskuse přesouvá la k problému komunismu vůbec. Obranné reakce byly dále vyvolány tím, že Gorbačovova vnitřní i zahraniční politika napovídala vývoj, který mohl směřovat k přesahu přes horizont reformního komunismu. Svědeckým vědomím těchto možností bylo i Husákovy vystoupení v červnu 1985, ve kterém se jakékoliv akceptování prvků tržní ekonomiky interpretovalo jako ohrožení samotné podstaty československého socialismu. Režim si proto začal postupně vyhledávat spojení pro společnou obranu proti dalším sovětským překvapením. Výrazná byla především snaha o vytváření „neostalinského trojitémku“ (Československo, Německá demokratická republika a Rumunsko) poté, co s věrností socialismu začalo mít problémy pozdně kádárské Maďarsko a Polsko bylo již „odepsáno“.

Změny, vyvolané sovětskou politikou, se ocitly i na programu jednání 17. sjezdu KSČ, jenž se konal 24.–28. března 1986 (a byl posledním „řádným“ sjezdem vůbec). Zpráva generálního tajemníka Husáka o činnosti strany stejně jako Štrougalův projekt hospodářské strategie na léta 1985–1990 (osmá pětiletka) vypovídaly o stále větším úsilí režimu najít východisko a cestu rozvoje, která by zaručila vnitropolitickou stabilitu, sociální konsensus a přetrvání systému. Ve Štrougalově projevu se zhmotnila i ambice pragmatiků v požadavku, že změně ekonomické strategie ve smyslu dalšího prosazování intenzivních metod musí odpovídat i změny na úrovni řízení a plánu.

KSČ se však stále zřetelněji pokoušela o kvadraturu kruhu. Pokračoval pokles růstu národního důchodu i v jeho přepočítávané podobě, nedostatky zdrojů a silící chaos v řízení ekonomiky se projevovaly v prohloubení strukturálních disproporcí, a to nejen již v podobě silící zátěže těžkého průmyslu nebo rostoucího objemu neprodávajících zásob, ale v růstu spotřeby (režim ztrácel schopnost uplatnit ekonomickou restrikci). Kolapsu plánovaných investic a trvalém vzestupu zahraničního dluhu, který se ve druhé polovině 80. let šplhal k 10 miliardám dolarů, přičemž nemalá část úvěrů byla podobně jako i v ostatních zemích využívána ve spotřební sířte jako sociálně stabilizační faktor.

KSČ si nechala své plány potvrdit parlamentními volbami z 25. května 1986 a v prosinci téhož roku předložila koncepci osmé pětiletky. Splnění vytýčených ukazatelů však bylo nemožné, což v lednu 1987 potvrdila zpráva statistického úřadu, která konstatovala, že plán tradičně překročily pouze bohaté dotované obory těžkého průmyslu, zatímco odvětví, která měla vykazovat růst, založený na intenzifikačních faktorech, požadovaných výsledků nedosáhla. Rostoucí hospodářské problémy vedly v březnu 1987 ke svolání ústředního výboru KSČ, který se zabýval otázkou „přestavby“ hospodářského mechanismu. Husák na tomto jednání prohlásil, že by mělo jít o největší zásah do systému řízení ekonomiky od roku 1945 s hlavním cílem

prohloubit (čti zachovat) její socialistický charakter. Nakonec se ukázalo, že původní obavy z radikálnosti sovětských metod nejsou zcela na místě, jelikož jejich tržní, lépe řečeno pseudotržní moment byl v podstatě obsažen v tom, že stát pouze uvolnil pravidla pro oběh zboží a peněz na podnikové úrovni (na podniky tak hodil většinu běžné hospodářské agendy), od podniků nahoru však stejně nakonec zůstala zachována jeho role jako hlavního manažera a distributora, jehož pozici nemohlo slabé konkurenčně se chováající ekonomické dno ohrozit. Navíc i na této úrovni byl o konkurenční chování promalý zájem vzhledem k tomu, že v „šedé“ zóně neslo prototřízní chování neskonalé vyšší zisky. I tak však přechod k tomuto zvláštnímu modelu trval po celý rok 1987: 17. června byl schválen nový zákon o státním podniku, hlásící se k sovětským inspiracím. Teprve v závěru roku byl přijat další dokument s dlouhým názvem *Komplexní směrnice k přestavbě hospodářského mechanismu*, na níž od roku 1988 navazoval seriál konkrétních legislativních instrukcí.

Spor o řízení národního hospodářství vyvrhel na povrch v podobě kontroverzí mezi jednotlivými skupinami v KSČ, které poprvé kulminovaly v průběhu prosincového zasedání ÚV KSČ, na kterém Husák odstoupil z funkce generálního tajemníka strany a zůstal pouze prezidentem. Ve vrcholné stranické funkci jej vystřídal M. Jakeš. Pragmatická frakce v čele se Štrougallem, který se již na stranickém aktivu v pražské Lucerně v březnu 1987 stylizoval do role československého Gorbačova, zřejmě chtěla využít situace k vlastním prosazení, avšak Štrougal nenašel zastávce ani v ústředním vedení, ani v regionech, kde místní stranická nomenklatura na krajské a okresní úrovni byla politicky často ještě bigotnější než centrum. Nový šéf KSČ, prosazený jako komunista, který je schopen aplikovat principy přestavby tak, aby neohrozil systém, se záhy ukázal příliš slabou a posléze i příliš směšnou postavou, než aby byl schopen soustředující se problémy zvládnout.

Tato personální změna přišla navíc v době, kdy lidé začali velmi rychlým tempem ztrácet jakékoliv iluze o možnosti reformy režimu podle sovětského vzoru a k tomuto pocitu nemělo přispět Gorbačovova návštěva v Praze v roce 1987. Očekávalo se od ní neoprávněné mnoho včetně odsouzení invaze v roce 1968, avšak muž z Moskvy pouze vyjádřil podporu československé verzi přestavby a ocenil KSČ za její politiku i výsledky. V lednu 1988 odcestoval Jakeš na návštěvu do Moskvy. V komunikaci z jednání se sovětskými představiteli se tvrdilo, že reformní procesy v obou zemích mají identické cíle, ale odlišují se výchozími podmínkami a používanými metodami. Jakeš současně oslovil jakékoliv srovnávání přestavby s reformami Pražské jara (obě, jak reformy, tak srovnání, označil za produkt pravcového optimismu) a potvrdil platnost *Poučení*. Zhruba ve stejné době se poprvé od svého vyloučení z KSČ v červnu 1970 na veřejnosti objevil po dvaceti letech

A. Dubček, který poskytl interview italskému levicovému listu *l'Unità* na téma roku 1968. V rozhovoru prohlásil, že sovětské reformy úzce souvisí s reformami Pražského jara a vyjádřil podporu Gorbačovově politice.

Sovětský vývoj, silící hospodářské problémy a neochota režimu pohrnout se z místa začaly zvyrazňovat dosud skryvané averze obyvatelstva vůči poměrům. V březnu 1988 se v Bratislavě konala velká manifestace věřících, kterou policie rozehnala jako „ohrožení veřejného pořádku“. V této době již mezi lidmi kolovala petice s požadavkem uvolnění vztahů mezi církvemi a státem a zastavení různých forem represí proti věřícím, kterou podepsalo několik set tisíc lidí. KSČ taktizovala s cílem omezit počet a rozsah těchto vystoupení. Dubnové zasedání ÚV KSČ přijalo zásadu omezování vlivu strany na činnost vlády a státního aparátu a zvedlo princip omezení počtu funkcí, nich období generálního tajemníka ÚV KSČ a prvního tajemníka ÚV KSS. Současně však znovu deklarovalo socialistický charakter všech probíhajících změn, pokud se hovořilo o demokracii nebo dodržování zákonů, pak jen jako o socialistické demokracii a socialistické zákonnosti, ztotožňované s disciplínou a pořádkem, ani o píd se neslevilo z kritiky opozice a údajné manipulace s náboženským cítěním lidí. Již 7. dubna 1988 navštívil Jakeš Maďarsko a kádárské inspirace se dostaly ke slovu na zmíněném stranickém plénu, kde se vyhroutily vztahy mezi Jakešovou a Štrougalovou skupinou a došlo k personálním změnám. Ze svých funkcí odstoupili protagonisté tvrdé normalizace Antonín Kappek, Josef Haman a Josef Havlín, do politbyra se dostali Ignác Janák a Jan Fojtík, který převzal funkci hlavního stranického ideologa po Bilákově, odloženém do komise ÚV KSČ pro zahraniční politiku. Tyto změny však většina společnosti ignorovala a nespojovala je s velkými očekáváními. Ostatně právě v roce 1988 se československá veřejnost poprvé od roku 1969 silněji projevila, když v srpnu proběhl v centru Prahy první větší demonstrace připomínající výročí invaze.

KSČ mezitím pokračovala ve svých frakčních pětáčkách. 10. října 1988 odstoupila vláda a na následném plénu složili své stranické funkce L. Štrougal a P. Colotka. Pragmatický proud byl tím eliminován, současně však nové nominace přinesly nástup lidí, kteří na sobě neměli odlišnou hlavní tvůrčí normalizace (Fojtík) a kteří měli být schopni vytvořit režimu novou personální fasádu, s níž by jej bylo možné zachovat. President Husák přijal 11. října Štrougalovu demisi a o den později jmenoval novou vládu v čele s L. Adamcem. Systém se personálně jakoby začal šépit: zatímco do vlády se dostávali spíše pružnější lidé, ve vedení KSČ posílila nekonzervativní skupina nebo přišli lidé, kteří využívali situace k rychlé kariéře (Miroslav Štěpán). Krátce po těchto změnách propukly 28. října další demonstrace k 70. výročí založení Československé republiky, kde se objevily požadavky demokratizace veřejného života a vyvolávalo se jméno T. G. Masaryka. Den po nástupu nové vlády odcestoval Dubček na návštěvu do Itálie.

NDR za vlády Ericha Honeckera (1970–1989)

Za věrnost uznání

Nástup *déjente* na přelomu 60. a 70. let znamenal vnitřní přelom i pro NDR. V květnu 1971 odstoupil W. Ulbricht a ve vedení SED jej nahradil Erich Honecker, který rezignoval na budování východoněmecké výjimečnosti a důsledně podřídil NDR zájmům Sovětského svazu. Ve spojení s ním viděl jedinou šanci, jak zaručit úspěšnost hospodářských plánů. Ve vnitřní politice zdůraznil Honecker propojení hospodářské ambice s uspokojováním sociálních potřeb populace, když dal najevo, že občané NDR budou žít tak, jak budou pracovat. Sociální akcenty však i nadále byly v první řadě zapojeny do snahy státu zajistit si plnou kontrolu nad společnostmi, i když ta se vykonávala jinak než za Ulbrichta, který se postupně stával osobou hodnou zapomenutí. A spolu s ním i celé období stalinismu. Systém již nadále neměl pracovat na vědovském principu, ale na základě fungujícího a kooperujícího aparátu. S několikaletým zpožděním oproti jiným zemím bloku tak i SED dospěla v praxi k principu kolektivního vedení. Důraz na „nový styl“ způsobil, že původní snaha obsazovat vedoucí místa podle profesního principu byla nahrazena politickou koncepcí, podle níž odborníky vystřídali aparát a rozhodovací proces přešel do rukou „politiků“. Tato proměna zvýraznila prvky politické a ideologické disciplíny, dominantní postavení aparátu a pečlivé vedenou personální politiku. Koncipování SED jako výkonného stroje se promítlo i do vztahu k ostatním stranám a organizacím, které nyní mohly fungovat jen za předpokladu výslovného uznávání vedoucí role SED a loajality vůči Moskvě. Opět došlo na korektury v politickém systému. Na podzim 1972 parlament rozšířil kompetence vlády a ministerstev, což omezilo původně silný vliv Státní rady, do jejíhož čela se po Ulbrichtově smrti postavil v říjnu 1973 Willi Stoph, jehož na místě premiéra zastoupil Horst Sindermann. Změny dovršila novela ústavy v říjnu 1974, která v nejpodstatnějších částech redefinovala roli SED a ideologie v čele státu.

Politické integrace bylo dosahováno formálně principem participace. V rostoucím počtu byli lidé přímo zapojováni do nejrůznějších forem loajální spolupráce se státem, což i přes případnou nechuť k režimu účinně omezovalo případnou opozici a vyvířelo zdání legitimnosti režimu. Snaha o dosažení autoidentifikace se projevovala také v oblasti umění. V období Ulbrichtovy vlády tuto oblast kontrolovala přísná cenzura, která zasahovala, ať již preventivně nebo následnou represí proti všem projevům nonkonformismu. Dokonce i díla dříve uznávaných autorů byla v 50. letech stahována z oběhu: dramata B. Brechta *Život Galileje* (*Lebens des Galilei*), Lukulův výslech (*Verhör des Lukullus*) nebo próza S. Heyma *Pět červených dní* (*Fünf Tage*

im Juni). Nebereme-li v úvahu dozor státní bezpečnosti a cenzurní opatření SED, vykonávaly přímou cenzuru v zásadě dvě instituce. Byla to jednak Hlavní správa pro vydavatelství a knižní obchod (*Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*), kontroloující udělování vydavatelských a knižnických licencí, jednak Úřad pro autorská práva (*Büro für Urheberrechte*), který rozhodoval, zda se určité dílo může ukázat v zahraničí.

Po výstavbě berlínské zdi doufala řada východoněmeckých autorů, že oddělení NDR od jejího „třídího“ nepříteli uvolní poměry pro uměleckou tvorbu. „Mla naděje“ (*Hoffnungsfalle*), jak byla tato atmosféra nazvána, však brzy skončila, a znovu nastoupila cenzura, postihující již zaběhnuté autory a jejich knihy: Impressum Hermanna Kantana (*Das Impressum*) nebo Návraty k Christě T. od Christy Wolfové (*Nachdenken über Christa T.*). Pro jiné autory však i tato situace byla přijatelná, ospravedlnitelná „velkými“ záměry režimu. Spisovatelka Anna Seghersová, známá svým protifašistickým románem *Sedm křížů*, dokonce prohlásila: „Je dílo škodlivé nebo dokonce nepřátelské? Pak nesmí vyjít.“ Na počátku 70. let se situace dočasně zlepšila, vycházela některá díla méně poplanná poměrům, například *Nové utrpení mladého W. (Die neue Leiden des jungen W.)* Ulricha Plenzdorfa. Na druhé straně však vznikala fatální situace, v níž řada autorů ve snaze prosadit se akceptovala normy, stanovené režimem, a jejich tvorbu výrazně poznamenávala autocenzura, na jejíž adresu Ch. Wolfová v roce 1974 poznamenala: „Mechanismus autocenzury je nebezpečnější než cenzura, po které přichází. Prohlubuje požadavky, které mohou zabránit vzniku literatury a zapletá mnohé autora do neplodného a beznadějného zápasu s vzájemně se popírajícími zákazy.“ Rok 1976 znamenal definitivní konec i tak omezeného kulturního „tání“ v NDR. Znovu nastoupila cenzura.

S nástupem *déjente* získala NDR na významu především v Moskvě, která po dramatických událostech v Československu 1968 a Polsku 1968–1970 stále více oceňovala stabilní poměry, jimiž neotřásla ani personální změna ve vedení SED. Její nový představitel E. Honecker se distancoval od Ulbrichtových experimentů se zvláštním východoněmeckou cestou k socialismu a naopak se přimklul více k Brežněvovi. Jeho důvody byly pragmatické – po regulaci vztahu sovětského bloku se SRN se sovětská politika stala jedinou zaručenou garancí východoněmecké státnosti a také stále výraznější zapojení v rámci bloku představovalo cestu, jak tuto státnost podržet i v rovině hospodářské. Tato situace vedla Honeckerovo vedení ke snaze nahradit předchozí Ulbrichtovy pokusy o „zvláštní“ cestu stále výraznějším zapojením do sovětské politiky, a tím také povolejší – a postojem SRN podpořeným – vztahem NDR k novému řešení německo-německé otázky.

V březnu 1970 došlo k historickému setkání mezi W. Brandtem a W. Stophem ve východoněmeckém Erfurtu, kde byl spolkový kancléř uvítán ovacemi místních obyvatel. V květnu následovalo další setkání obou politiků v zá-

padoněmeckém Kasselu, kde však byl Stoph vypískán a spálena vlajka NDR. V době těchto návštěv začala také jednání o řešení berlínské situace. Po jistou dobu trvající obstrukce NDR, způsobené do značné míry Ulbrichem, tušícím konec „východoněmecké“ vylučnosti, vzaly za své s jeho rezignací. Honeckerův nástup pak umožnil další pohyb, který vyvrcholil 3. září 1971 podpisem smlouvy, která sice nakonec neřešila velmocenský statut města, avšak garantovala Spolkové republice volný přístup do Západního Berlína a svobodný pohyb občanů SRN v rámci tranzitu. SRN současně získala právo zastupovat Západní Berlín na mezinárodní úrovni, pokud to bylo v souladu se zachovanou kontrolou čtyř velmocí. Smlouva vešla v platnost 3. června 1972, v den výměny ratifikovaných smluv mezi Spolkovou republikou, Polskem a Sovětským svazem. NDR se na podpisu smlouvy nepodílela, pouze následně 17. prosince 1971 a 20. prosince 1971 podepsala se SRN navazující dohody o tranzitu a pobytů obyvatel Západního Berlína na východoněmeckém území.

Berlínská dohoda podpořila další jednání mezi NDR a SRN ve věci uzavření mezinátní smlouvy, což východoněmecká strana podmiňovala předchozím navázáním diplomatických vztahů. Nejprve došlo 12. května 1972 k podpisu smlouvy o dopravě (uvolněná pravidla pro přjezd občanů SRN do NDR, kterým bylo potvrzeno uznání NDR *de facto*). Krátce poté začalo jednání o podpisu mezinátní smlouvy (*Grundvertrag*), které bylo velmi komplikované s ohledem na to, že smlouva musela uvést do souladu různé právní normy na obou stranách. Jednání respektovalo zásady, aplikované již v průběhu uzavírání smluv Spolkové republiky s jejími východními sousedy (státní suverenity, teritoriální integrity, zřeknutí se násilí), avšak přineslo nové momenty do německo-německých vztahů. Spolková republika uznala tzv. *Zonengrenze* jako státní hranici NDR (sporné otázky měla řešit zvláštní komise), vzdala se práva vylučné reprezentace Německa, přičemž vztah obou států byl postaven na principu rovnosti a nezávislosti. Současně západoněmecká strana prosadila do smlouvy svůj výklad vzájemných vztahů, které znamenaly, že NDR neměla statut „zahraníčí“, namísto velvyslanectví působila zvláštní diplomatická zastoupení (*ständige Vertretungen*), obě strany pak konstatovaly, že v německé otázce zastávají různé názory. Smlouva pomínila otázku občanství, v níž si obě strany opět zachovaly různá stanoviska *de facto* i *de iure* si SRN podle článku 116 své ústavy zachovala možnost intervence ve věci východoněmeckých občanů, kteří se mimo území NDR mohli obracet na západoněmecká velvyslanectví se žádostí o právní pomoc, ochranu či azyl. Vnější aspekt smlouvy byl vyjádřen notou ke čtyřem velmocem ve věci zachování jejich odpovědnosti za Německo a Berlín „jako celek“ a osvědčením ve věci přijetí obou německých států do OSN. Smlouva byla podepsána 21. prosince 1972, 13. června 1973 ji ratifikovala Státní rada NDR, 11. května 1973 spolkový sněm.

Touto smlouvou se pro NDR na počátku 70. let otevřela cesta k navázání dalších diplomatických vztahů, kterou provázely i místy značné ideologické ústupky – když například NDR uznala frankistické Španělsko a Sňahar-tovu Indonésii, list *Neues Deutschland* se o nich velmi pochvalně vyjádřil. Do ledna 1973 navázala NDR vztahy s více než 30 státy, v roce 1978 udržovala již kontakty se 123 státy. V září 1973 byla NDR přijata do OSN (do UNESCO o rok dříve) a v roce 1974 došlo také k navázání styků se Spojenými státy. Úspěšná expanze do zahraniční sféry byla spojena se zvýšeným podílem na sovětské doktríně soužití „dvou systémů s rozdílným společenským zřízením“ včetně respektování koexistence různých ideologií a také důrazu na „zachování světového míru“, který se projevoval formálně velmi výraznou účastí na helsinském procesu. 7. října 1975 byla uzavřena nová smlouva mezi NDR a Sovětským svazem, která vzájemné vztahy uváděla do spojitosti s novými mezinárodními podmínkami. Smlouva byla uzavřena deset let předtím, než vypršela předchozí z roku 1964 a zcela pomíjela otázku jak slednocení Německa, tak uzavření mírové smlouvy na celoněmecké úrovni. Podle modelu této smlouvy NDR uzavřela v podstatě všechny další spojenecké smlouvy se zeměmi Varšavské smlouvy.

Situace a závazky po Helsinkách naprosto nebránily Honeckerovu vedení v systematickým pronásledování všech projevů nesouhlasu s oficiální ideologií ani v dalším posilování zvláštního východoněmeckého militarismu jako nástroje „boje za mír“. Nové mezinárodní postavení NDR se Honecker pokusil spojit s vnitřní stabilitou a hospodářskou prosperitou, avšak právě tady se kolem poloviny 70. let začaly projevovat první problémy, související s ropnou krizí. Ani NDR, která byla v této době průmyslově a sociálně nejsilnější zemí bloku, náraz této krize nezvládla a problémy se objevily jak ve stagnující životní úrovni, tak i v ukončení náznačků vnitřního uvolnění v kultuře. Na potenciální komplikace měl reagovat v květnu 1976 9. sjezd SED, který přinesl nový program a statut strany a koncepci další pětiletky do roku 1980, celkově pak postavil bariéru jakékoliv proměně režimu. Potvrzením stranických direktiv měly být parlamentní volby v říjnu 1976, které přinesly oblibitní výsledek: 99,86 % hlasů pro navrženou kandidátku. Sjezd a volby znamenaly posílení Honeckerovy osobní pozice jak v čele SED, tak ve vedení státu, když po zasedání nového parlamentu postoupil do vedení Státní rady, odkud do čela parlamentu odešel H. Sindermann. Do úřadu přemíř se po tříleté přestávce vrátil W. Stoph.

Nový program vyhlásil budování komunismu za hlavní cíl SED a tomu odpovídalo posílení role strany na všech úrovních veřejného života. Také proto nový statut ještě více posílil roli tzv. demokratického centralismu v řízení strany i státu, čili přinesl posílení mocenské vertikály, vylučující vytváření příčných vazeb, které by mohly přinést dialog výměnu zkušeností a možnost vzniku názorových alternativ. Z programu SED vyplynuly určité

konkrétní politické cíle, které se v zahraniční politice opíraly o loajalitu vůči SSSR a trvajících politiku uvolnění, v domácím vývoji měly udržet vedoucí roli SED, která si však tuto svou pozici chtěla pojistit orientací na růst životní úrovně a trvalou neutralizací všech projevů politického nonkonformismu. Symptomen tohoto přístupu byla v roce 1977 aféra s knihou Rudolfa Bahra *Die Alternative*, která vyšla pouze na Západě, avšak i za to byl její autor, stranický intelektuál a stoupenec eurokomunismu, odsouzen roku 1978 k osmi-letému vězení (o rok později směl však emigrovat do SRN, kde se později stal jednou z klíčových postav hnutí Zelených). Represe pokračovaly a dotýkaly se postupně i dalších lidí, kterým SED ještě před několika lety povolovala zaujímat kritická stanoviska. Tyto problémy nespokojených se často „řešily“ nucenou emigrací do SRN nebo, jako v případě písničkáře Wolfganga Biermanna v roce 1976, zbavením občanství v době jeho pobytu v Západním Německu.

Ke konci 70. let vyústila tato politika v exodu řady dříve prominentních intelektuálů nebo jejich zatčení do nečinnosti (Karl-Heinz Jacobs, Steffen Heym, Richard Havemann, Christa Wolfová). Problém opozice v NDR se od ostatních zemí poněkud lišil tím, že tento stát doslova nabízel své spíše potencionální disidenty na „prodej“ do SRN, která je vykupovala za nemalé částky, plynoucí do východoněmecké státní pokladny. „Cena“ se pohybovala mezi 20 000 – 60 000 DM za osobu. NDR se tak průběžně zhavovala nepohodlných lidí (mezi „prodávány“ byla ovšem také řada agentů státní bezpečnosti nebo i kriminálních), takže tu nebylo možné budovat systematické zázemí „protistátní činnosti“. Režim se začal pojišťovat i proti možným projevům kritiky ze strany evangelické církve, která se poprvé výrazněji projevila v roce 1974 ve sporu ohledně státního monopolu na vzdělání. SED se pokusila církev neutralizovat formou jejího zapojování do státem řízených aktivit, především pak do mírových iniciativ, i když tady záhy došlo k neshodám vzhledem k tomu, že tyto aktivity se částečně vymykly ze státní kontroly. Objevily se další iniciativy, nejprve spojené s církví, avšak postupně se osamostatňující, a to v oblasti ekologie a lidských a občanských práv. Prostor poskytnutý církvi se omezil po polské krizi a ustavení Solidarity. Přitrvování poměrů bylo provázáno snahou stavět E. Honeckera na piedestál genálního vůdce. Jeho postavení tak stále více začínalo připomínat roli, kterou donekdávna hrál W. Ulbricht.

Zmíněné přitrvování poměrů souviselo, tak jako i v předchozích případech, s posuny v německo-německém vztahu, které nastaly v důsledku jeho normalizace po roce 1970. Posílení mezinárodního postavení NDR na základě jejího propojení se sovětským blokem znamenalo také pro Honeckerovo vedení možnost zvyrazňovat socialistický charakter východoněmeckého státu a stále důsledněji podmiňovat jakékoliv komplexní řešení německé otázky jeho respektováním. Logicky to znamenalo nášup politiky oddalo-

vání (*Abgrenzungspolitik*) obou německých států, a to již nejen ve zcela zjevných záležitostech, jaké představovaly odlišnosti v politickém, hospodářském či právním systému, ale především ve formování mentality obyvatelstva a pocitu jejích státní a národní identity. Na blokové úrovni byl tento stav stvrzen novou smlouvou se Sovětským svazem z října 1975, na úrovni mezinárodní pak Heinskou konferencí. Stabilizace německé otázky byla do značné míry předpokladem stabilizace celoevropské situace: potvrzené rozdělení Německa potvrdilo i rozdělení Evropy na dva bloky a naopak možnost sjednocení Německa, která se nyní stala záležitostí běhu na „dlouhé trati“, do značné míry zařizovala také postavení ostatních zemí bloku z hlediska jejich vnitřního uspořádání i vztahu k Sovětskému svazu v podobné časové rovině.

Nový německý stát – nový německý národ ?

„Formování“ nového německého národa odstartoval již 8. sjezd SED v roce 1971, avšak propracovanějším se tento proces stal v souvislosti s ústavní novelou z roku 1974, která stvořila nový, socialistický německý národ na půdě NDR. Právní norma nemohla samozřejmě změnit fakt, že občané obou států se s ohledem na jazykové, kulturní a historické faktory stále cítili také jako Němci, nikoliv jen jako Němci *východní* a Němci *západní*. Jisté reálné i pocítované odlišnosti však působily a na jejich zesilování měla vliv hlavně paralelní existence ve dvou odlišných politických prostředích. Honecker tedy začal s experimentem, který měl NDR „vyrobit“ novou historickou genealogii odlišnou od západoněmecké. Jestliže v předchozích dobách východoněmecká politická elita považovala svůj stát za pravého dědice německých revolučních tradic, v 70. letech začala jeho tematikou i chronologickou genealogií rozšiřovat. Komunisté se nyní stylizovali také do role dědiců pruské státní tradice, prušti králové, ale i generálové, a Bismarck či saská královská tradice, to vše nyní obohacovalo repertoár státní ideologie. Neméně důležitým impulsem pro tuto změnu byl i fakt, že marxisticko-leninská doktrína ztrátila jakoukoliv přitažlivost a režim byl nucen hledat nová ideová zdůvodnění vlastní existence. Ani tato změna však definitivní stabilizaci poměrů nepřinesla.

NDR s počátkem 80. let vstoupila jako součást bloku do kontroverzí mezi Východem a Západem, v nichž pevně stála na sovětské straně. Díky tomu si svého sebevědomí mělo být i Honeckerovo vystoupení v Gežě z 13. října 1980, ve kterém východoněmecký politik podmiňoval další rozvoj německo-německých vztahů v éře končící *détente* řadou požadavků: uznání občanství NDR jako rovnocenného občanství SRN, likvidaci pozorovatelské a výšetřo-

vací centrály v Salzgitter, proměnu vzájemných diplomatických zastoupení na velvyslanectví. Vzhledem ke způsobu přednesení těchto požadavků a nutnosti je projednávat došlo k jejich zamlutí, avšak na druhé straně se intenzita vzájemných kontaktů postupně zvyšovala, počínaje návštěvou kancléře Helmuta Schmidta v prosinci 1981. Jestliže však na západoněmecké straně byly tyto kontakty motivovány snahou o další rozvoj vzájemných vztahů, na východoněmecké straně začínalo postupně jít o potřebu vyplývající z vnitřních potíží.

Do 80. let vstoupila NDR s řadou především ekonomických problémů, které měla řešit a odstranit nové koncipovaná hospodářská reforma. Cílem bylo oživit ekonomiku, zvýšit životní úroveň a přiblížit ji, dle předchozích slibů, standardu SRN: jestliže v roce 1967 činil HDP v přepočtu na hlavu 72 % úrovně SRN, pak v roce 1978 klesla hodnota tohoto ukazatele na 65 %. Impulsem pro změnu hospodářské strategie měl být 10. sjezd SED v dubnu 1981, který v duchu připravované reformy koncipoval také úkoly další pětiletky (1981–1985). Jednání sjezdu měly opět legitimizovat parlamentní volby s obligátním výsledkem 99,86 %. Aby prosadila reformu, provedla SED další mocenské přesuny, které dovedly takřka k dokonalosti „cesaropapistické“ spojení strany a státu: Honecker jako šéf strany znovu obsadil post předsedy Státní rady, Stoph jako člen politbyra znovu nastoupil do funkce premiéra. Sjezd vytyčil základní směry vývoje SED, které Honecker formuloval jako efektivní vedení, soustředění na ekonomiku a udržování vysoké úrovně stranické agitace na masové úrovni. Projevovalo se to v pokračující striktní kontrole dalších čtyř stran, kterým bylo pod podmínkou přijetí sjezdové instrukce povoleno zvýšit počet členů. Stejně tak pokračovalo využívání masových organizací (FDJ, odbory) k zajištění kontroly nad populací. Soustředění moci bylo nutné, protože v první polovině 80. let se objevily na místní poměry výrazné projevy nespokojenosti: nepokoje v létě 1983 v Jeně, protestní dopis několika desítek mladých lidí, sepsaný u příležitosti mládežnického festivalu v Moskvě v roce 1985 a požadující naplnění základních občanských práv, stále autonomnější aktivity mládežnického hnutí ve spojení s evangelickou církví, akce ekologických aktivistů.

SED na projevy společenské autonomie reagovala zcela v intenci svého dosavadního přístupu tím, že kladla důraz na vzájemné propojení ekonomického a sociálního programu (*Einheit von Wirtschafts und Sozialpolitik*), zatímco politické aspekty nahrazovala kampaněmi za sociální spravedlnost, bezpečnost a zákonost, tedy jakousi prevencí politického nonkonformismu. První polovina 80. let byla ještě charakteristická snahou o prosazení ofenzivní ekonomické strategie, definované v rámci úkolů pětiletého plánu a reformy, která chtěla spojit růst, export a omezení importu prostřednictvím několika postupů: 1. snížením nákladů skrze úsporná opatření, 2. omezení přebujelých investic, 3. rozplynění nutných cenových regulací v reformova-

ném systému přímých a nepřímých daní, 4. zvýšení úrovně řízení na střední podnikové úrovni, 5. reorganizace podnikové struktury a decentralizace zavedením kombinátů.

Rok 1984 byl označen za neúspěšnější v hospodářských dějinách NDR: národní důchod měl stoupnout o 5,5 %, přičemž kolem 90 % růstu mělo vzniknout v důsledku zvýšení produktivity práce. Projevili se však permanentní deficit režimu, spočívající v systematickém počiňování možnosti svobodné politické volby. Důsledkem silných hospodářských potíží se postupně měnil ve známé dilema všech zemí bloku v 80. letech, jehož podstatou byla neschopnost podložit stabilitu čimkoliv jiným než jen pouhou re-
presí a jistotou, že v případě potřeby je tu vždy Moskva, která vypomůže.

I tato jistota se však změnila s polskou krizí a Solidaritou. SED sledovala polský vývoj se znepokojením již od Gierkova nástupu, zvláště pak státní bezpečnost mu věnovala velkou pozornost. V roce 1977 členské země Varšavské smlouvy (včetně Kuby a Mongolska) podepsaly zvláštní „dohodu o jednotné evidenci informací o nepříteli“. Polsko-východoněmecké kontakty v tomto ohledu vycházely z dvoustanné dohody, podepsané 16. května 1974, která kromě nutné spolupráce zahrnovala možnost využívání občanů obou zemí (neoficiální spolupráce a tzv. speciální operační cíle) a připouštěla i možnost vytváření rezidentur na území druhého státu. Pro NDR představovala polská krize hrozbu, sahající od ztráty vedoucí role PSDS až po případné vystoupení Polska z Varšavské smlouvy a svým způsobem jakoby tento vývoj naplnil předchozí obavy STASI z polské „intelektu“. Tato obava měla velmi konkrétní charakter, protože na území NDR pracovalo několik desítek tisíc Poláků, ať již stabilně, sezónně nebo dojíždějících, kteří měli „čerstvé“ zprávy z domova. Z hlediska informačního embarga, které SED na dění v Polsku uvalila, představovali tyto lidé značné riziko. To však zpětně vyvažovaly obavy východoněmeckých občanů, zvláště v německo-polském pohraničí, že ponesou náklady na sanování polské ekonomiky.

Vedení SED od počátku zaujalo krajně ostráživý postoj ke schopnosti polských komunistů tuto krizi řešit. Po podpisu gdaňských dohod dospělo k názoru, že PSDS před dělníky kapitulovala: „Interpretovat stávky jako výraz 'skutečných dělnických zájmů' je z našeho hlediska nepřipustné. Vylučně a pouze Strana může, s pomocí vědeckého socialismu, vyjadřovat a uskutečňovat třídní zájmy Strany.“ V září 1980 pak zahraniční oddělení ústředního výboru SED vypracovalo detailní komparativní analýzu aktivit protisocialistických sil v Polsku a Československu. Ta tvořila základní instrukci východoněmecké „Ostpolitik“ v 80. letech, založenou na srovnání československého vývoje v roce 1968 a polského v roce 1980, z něhož logicky vyplývalo použití srovnatelných prostředků. V obou případech působil vlastní prožitek berlinského povstání, který později Honecker zprostředkoval S. Kaniovi slovy: „To je naše zkušenost z roku 1953.“

Od podzimu 1980 se Honecker snažil Brežněvem pohnout, aby svolal vedení komunistických stran členských zemí Varšavské smlouvy, které by projednaly polské události, přičemž řešení jednoznačně spáčil v intervenční variantě. Od podzimu 1980 se zvýšila frekvence útočných vystoupení SED proti Polsku, v posledních dvou měsících roku 1980 bylo ve východoněmeckém tisku zesíleno informační embargo vůči Polsku a došlo i k „dočasnému“ zrušení dosud volného hraničního režimu mezi oběma státy a nakonec i k uzavření hranice. V rozhovoru, který spolu 20. listopadu 1981 vedli člen ústředního výboru PSDS S. Olszowski a E. Honecker, zaznělo jasně: „Nepřejeme si krevprolití. To je východisko z nouze. Ale i tato možnost musí být ve vhodnou dobu uplatněna.“ 25. listopadu 1980 projednálo politbyro SED situaci v Polsku, shodlo se na nutnosti uskutečnit intervenci a s tímto postojem pak také odeslala jeho delegace na moskevskou konferenci stranických a státních představitelů zemí Varšavské smlouvy, plánovanou na 5. prosinec. Honecker ještě 26. listopadu 1980 odeslal Brežněvovi dopis vyjadřující obavy, že polská strana není schopná situaci zvládnout: „Věříme, že nabídka společné rady a možné pomoci bratrských zemí bude soudrnou Kaniovi jen k prospěchu.“

S vyostřováním polské krize narůstalo napětí také v SED, takže na dalším moskevském setkání 16. března 1981 se Honecker znovu mantré snažil přesvědčit Brežněva o nutnosti radikálního přístupu a tato situace, zvýrazněná pro SED nepřijatelným 9. mimořádným sjezdem PSDS v červnu 1981, trvala až do podzimu 1981. Teprve nástup Jaruzelského v říjnu 1981 mohl Honeckera trochu více potěšit. Nedávěra k Polsku však přetrvávala a stav vojenské pohotovosti, vyhlášený 6. prosince 1980, byl odvolán až v dubnu 1982.

Polská krize znamenala pro státní bezpečnost potřebu reorganizace agenturní činnosti v Polsku. Na podzim 1980 byl vytvořen speciální operační útvar, sídlící v budově varšavského velvyslanectví NDR s třídílnými pobočkami v Gdaňsku, Štětíně, Vratislavi a Katovicích, který již v listopadu 1980 začal úzkému vedení SED dodávat první zpravodajské materiály. Tento útvar byl také zaměřen na operační činnost proti „nepřátelským a kontrarevolučním silám“, pokud by ohrožovaly státní zájem NDR. Píkaním, pro tehdejší poměry však příznačným detailem, bylo financování operační skupiny. Původně plánované výdaje neustále rostly, protože se zvyšovaly životní náklady vlastní agentury a vzrůstaly také finanční požadavky navrhované místní agentury, jejíž přínos byl však místy hodnocen jako velmi problematický. Na podzim 1981 měla operační skupina disponovat agenty na řadě klíčových míst a její aktivita nepolevila ani po zavedení válečného stavu.

Další ořes pro Honeckero vedení znamenala Brežněva smrt. Její uhajení a oznámení až po 26 hodinách signalizovalo boj o nástupnictví v sovětském politbyru, což nemohlo nechat SED v klidu. Úmrtí generálního tajemníka, jehož jméno symbolizovalo politickou atmosféru východního „Ab-

surdistanu“ 70. let, vyvolávalo otázky po dalším osudu sovětského impéria, které byly zvláště výrazně pocítovány v NDR, kde ožívaly jednak problém její „sezonní“ státnosti, jednak problém výhodných vztahů se západním sousemem, zvláště s ohledem na případnou pozici, kterou bude NDR zaujímat v konfrontační politice Sovětského svazu vůči západnímu světu. Události však ukázaly, že tentokrát byly ještě obavy liché. Na Brežněvově pohřbu v Moskvě se Honecker sešel se spolkovým prezidentem Karlem Carstensem a byla ohlášena jeho návštěva v Bonnu. 1. června 1982 pak Bavorská zemská banka oznámila poskytnutí úvěru ve výši jedné miliardy marek, který měl NDR zajistit vstup na evropský trh. Nebyvalá intenzita německo-německých vztahů vyvolala dokonce určité podráždění Moskvu, která v Honeckerově postupu viděla snahu izolovat NDR od vnitroblokových ekonomických potíží a zařít se se západoněmeckou hospodářskou podporou „pro sebe“. V průběhu léta 1983 došlo k dočasnému zhoršení vzájemných vztahů v souvislosti s rozmisťováním raket středního doletu na území SRN a analogickou sovětskou reakcí v případě NDR. Honeckerova návštěva se zrušila a Carstens oděkl svůj příjezd do NDR u příležitosti oslav 500. výročí narození Martina Luthera (ve stejném roce slavila NDR 100. výročí úmrtí Karla Marxe, který se narodil Trevíru – ten však nyní „bohůžel“ ležel v západním Německu). Vzájemné kontakty probíhaly spíše formou neoficiálních a soukromých schůzek (v červenci Franz-Joseph Strauss v Berlíně, v srpnu Egon Bahr v Berlíně, v září Helmut Schmidt v Berlíně a Honeckero setkání se starostou Západního Berlína Richardem von Weizsäckerem). Ké zlepšení vztahů došlo teprve na podzim 1983, když východoněmecká vláda začala na své jihozápadní hranici se SRN odstraňovat nástražná vojenská zařízení.

Na dalším moskevském pohřbu v únoru 1984, tentokrát J. Andropova, se Honecker setkal s novým spolkovým kancléřem Helmutem Kohlem a vůbec celý rok 1984 probíhal ve znamení mimořádné zahraniční aktivity. V únoru pobýval v NDR kanadský premiér Pierre Trudeau, v červnu švédský premiér Olof Palme, v červenci italský premiér Bettino Craxi a řecký premiér Andreas Papandreu, v listopadu rakouský kancléř Franz Sinowatz. Nejisté personální poměry v Kremli nutily SED k vytváření samostatnější pozice v sovětském bloku a současně se Honecker tímto způsobem nezpřonečňoval původnímu Brežněvovu záměru využívat NDR k protažení cesty na Západ. To doplňoval snahou vyzískat z těchto aktivit především obchodní a hospodářské výhody k posílení konzumní báze politické stability. Loajalita vůči bloku však trvala, což ukázal i postoj k sovětskému bojkotu olympiády v Los Angeles, která zvláště pro NDR, kde sport plnil významnou politickou funkci, znamenalo nepochybnou ztrátu. Moskva si v tomto období východoněmeckou věrnost z prestižních důvodů formálně vyuntila, když pod jejím tlakem byla v září 1984 znovu odvolána plánovaná Honeckerova cesta do SRN.

SED na nátlak, který považovala za přelhaný, jelikož své blokové závazky nezpochybňovala, reagovala jistým oživením ulbrichtovských koncepcí „zvláštní cesty“, což se projevilo u příležitosti oslav 35. výročí založení NDR, kdy Honecker vznik tohoto „státu dělníků a rolníků“ prohlásil za klíčovou událost německých dějin. Ke konci roku 1984 se napětí znovu uvolnilo a pokračovala dočasně přerušena demontáž nástražných zařízení. V lednu 1985 navštívil NDR ministerský předseda spolkové země Porýní-Vestfálsko Johannes Rau a na dalším moskevském pohřbu (K. Černého v březnu 1985) se Honecker opět setkal s H. Kohlem. Na podzim 1985 začala likvidace nových polí na jihozápadní hranici.

Nebezpečí příchází z Východu

S velkou pozorností sledovala SED nástup M. Gorbačova do čela sovětské politiky. Čím více se projevovaly důsledky politiky přestavby a glasnosti, čím více se uvolňovaly mezinárodní vztahy a mizel diktát Moskvy uvnitř bloku, tím více se v NDR oživovaly koncepce zvláštní cesty, tím více se zvyšovala východoněmecká specifika. SED se nejprve snažila využít celkového uvolnění k dalšímu rozvoji svých zahraničních aktivit a hospodářských reforem a předpokládala trvání sovětského zájmu na Východním Německu jako na převodovém mechanismu mezi západním světem a sovětským blokem při zachování identity režimu. Jakmile se však ukázalo, že by Gorbačovova politika mohla ohrožovat soudržnost bloku a stabilitu jeho režimů, začala se SED stavovat. Již v září a říjnu 1985 proběhly na všech stranických stupních pohovory se 2 271 210 členy a kandidáty strany, aby se zjistilo názorové rozvrstvení členské základny před 11. sjezdem, který proběhl v dubnu 1986. SED nadále pozitivně hodnotila zahraniční aktivity Moskvy, avšak současně zesiloval odpor proti tomu, aby NDR následovala také vnitřní proměny v Sovětském svazu. Vedení SED na sjezdu prohlásilo, že neexistují relevantní důvody ke změně dosavadní politiky (čili není nutné následovat přestavbu), jelikož stávající situace je zárukou brzkého přechodu NDR ke komunismu. Na sjezdu přítomný Gorbačov vedení SED o změně kursu nepřesvědčil. 8. června 1985 proběhly obligátní volby s 99,94 % úspěšností pro komunisty.

Režim přitvrzoval a vnitřní konsolidaci, probíhající pod hesly zákonnosti, pořádku a bezpečnosti, provázely i první, na východoněmecké poměry paradoxní pokusy omezit sovětský vliv. Začala informační blokáda – přestavbové sovětské filmy, sovětské časopisy a knihy a sovětský kulturní vliv vůbec se staly nevídaným artiklem. SED inklinovala ke snaze vysvětlovat sovětskou přestavbu jako důsledek sovětské zaoostalosti a vyrůkovala s argumentací, kterou již jednou úspěšně použila, když se v 50. letech vyrovnávala s destaliniza-

ci: jelikož NDR nikdy nebyla zaoostalá, nemusí v ní žádná přestavba probíhat. Honecker zahájil nový směr zahraniční politiky a již od podzimu 1985 začal podnikat „průzkumné“ cesty po zemích bloku a vyhledávat spojení: v říjnu 1985 do Maďarska, v květnu 1986 přijel do NDR maďarský ministr zahraničí, následován premiérem G. Lázárem, v prosinci 1986 navštívil NDR polský ministr zahraničí M. Orzechowski a po něm premiér Z. Messner, v říjnu 1986 pak Honecker odejel na návštěvu do Moskvy, v únoru 1987 odcestoval W. Stoph do Rumunska. Vztahy s Rumunskem, a poté i s Československem, se ke konci 80. let ještě více zvýraznily, úměrně analogické „separatistické“ politice vůči Moskvě. Mezinárodní postavení NDR v této době ukazovalo, do jaké míry Sovětský svaz uvolnil vztahy uvnitř bloku i ve vztahu k Západu i do jaké míry jednotlivé země bloku tuto situaci využívaly.

V roce 1987 E. Honecker poprvé navštívil SRN a setkal se v Bonnu s kancléřem H. Kohlem

SED v této době svou zahraniční politiku naznačovala, že svůj postup považuje za plnohodnotnou alternativu sovětské přestavby, že je v jeho intenci schopná vést samostatnou politiku bez ohledu na Sovětský svaz a jeho postup, aniž by tím ohrozila svou vlastní pozici v NDR.

Přávě ve vnitřní politice se však začaly projevovat zcela jiné trendy. Sovětská přestavba povzbudila východoněmeckou opozici, i když sociální rádius jejích aktivit byl nadále omezený. Stále přetrvávalo roztržnění do mírových, církevních a ekologických skupin, stále existoval dozor státní bezpečnosti, doplňovaný prodejem nepohodlných disidentů do sousední SRN. Opozice vystupovala nejprve z pozic konstruktivního dialogu s moci ve snaze dosáhnout jakéhokoli zlepšení ve sféře občanských a politických práv a režim se současně a účelově navenek snažil o politiku, která by tlu-

mila sličící kritiku jeho chování v zahraničí. Spolu s amnestií, vyhlášenou v roce 1987 u příležitosti oslav vzniku NDR, byl zrušen trest smrti. Začaly se však objevovat protesty ze strany legálních organizací, když například na sjezdu východoněmeckých spisovatelů byl režim kritizován za potlačování politických práv, za přísnou cenzuru, a to i z úst kdysi nonkonformních, nyní již prominentních spisovatelů, jako byl například Herrmann Kant.

Politické požadavky však postupně sílily, což ukázala manifestace pořádaná v lednu 1988 u příležitosti 80. výročí zavraždění Karla Liebknechta a Rosy Luxemburgové, vůdci německé komunistické revoluce roku 1918. Tato původně oficiální akce měla potvrdit legitimitu východoněmeckého socialismu a jeho spojitost s německou revoluční tradicí, pro opoziční skupiny, které se jí zúčastnily, se však stala příležitostí k proklamaci hesel těchto revolucionářů, která však za dané situace vynívala zcela jednoznačně proti diktatuře SED. Zvláště výrazně a současně ironicky působila citace výroku R. Luxemburgové „Svoboda znamená vždy svobodu myslet jinak“. Státní moc z pochopitelných důvodů reagovala velmi podrážděně, oficiální historiici prohlásili, že odvolávání se opozice na Liebknechta a Luxemburgovou je svatokrádeží.

V době zesilujících politických požadavků se objevily první veřejně citelné hospodářské problémy – v lednu 1988 hlavní statistický úřad oznámil, že plánované ukazatele na rok 1987 nebyly splněny. Obyvatelstvo na zhoršování životních podmínek reagovalo stabilně pokusy o emigraci, které pro režim vytvářely staronový problém úbytku kvalifikovaných lidí a k existujícím hospodářským a politickým problémům se tak přidávaly nové a další.

Tab. 79 – Úprchlíci z NDR v letech 1961–1987

	1961 (od srpna)	1976	1976
1961	51 624	1977	5 110
1962	16 741	1978	4 037
1963	12 967	1979	3 846
1964	11 864	1980	3 512
1965	11 886	1981	3 988
1966	8 546	1982	4 340
1967	6 385	1983	4 095
1968	4 902	1984	3 614
1969	5 273	1985	3 651
1970	5 047	1986	3 484
1971	5 843	1987	4 660
1972	5 537		6 252
1973	6 522	celkem	214 971
1974	5 324		
1975	6 011		

Zdroj: Weber H., *Kleine Geschichte der DDR*, Köln 1980, s. 104

Rumunsko v „Éře Ceaușescu“ (1970–1989)

Karpatský génius

Sedmdesátá léta začala pro Rumunsko zdánlivě úspěšně. Ambiciózní programy se stále plnily a ještě se neprojevovaly problémy a starosti. Podatilo se celkem úspěšně překonat i zásah přírody v podobě katastrofálních záplav v létě 1970. Naplno se „rozjel“ Ceaușeskův kult osobnosti. Sám Ceaușescu byl odtud střídavě nazýván „Nejmilovanějším synem lidu“, „Velkým vůdcem“, „Všemocným bohem“, „Dunajem myšlenek“, „Tlánem titánů“, „Géniem karpatského prostoru“ apod. A je třeba říci, že od samého počátku mu tento kult nebyl proti mysli. Naopak, měl z něj radost a postupně se jim nechal dovést k zřetelnému vnitřnímu přesvědčení o své vlastní výjimečnosti, o jakémsi vyšším poslání, které musí za každou cenu splnit. Snažíví teoretické dokonce vymysleli termín „Éra Ceaușescu“ pro označení období po roce 1965, kdy přišel „Soudruh“ (tak mu říkali jeho nejbližší, včetně manželky) do čela strany a pak i státu.

Ve straně se proti Ceaușeskovi zprvu postavili generál Ion Șerb, velitel bukreštské posádky, a tajemník ústředního výboru Vasile Patilineț. Oba byli hned nato označeni za sovětské agenty, zbaveni svých funkcí a odsunuti do pozadí. Šerb patřil ke skupince generálů, kteří údajně dokonce v létě 1970 připravovali se sovětskou podporou puč. Generální tajemník se pak rychle zbavil i svých možných generačních konkurentů, z nichž pro něj nejnebezpečnější byl premiér Ion Gheorghe Maurer. Odstoupil ze své funkce a na veřejnosti se pak ukázal až za dlouhých 15 let. Ještě v roce 1973 odešli ministr zahraničních věcí Corneliu Mănescu a ministr školství Mircia Mălița. Pro rozpory s Ceaușeskem odešli v roce 1975 do předčasného důchodu generálové Ion Ionița a Ion Gheorghe. Byl to i projev nesouhlasu generality s neustálým snižováním vojenského rozpočtu, spjatým s celkovými úsporami opatřeními. V roce 1974 Ceaușescu poslal na venkov místopředsedu vlády a ministra spojů Virgilia Trofina. Tento původně poměrně oblíbený odborový předák zahynul při záhadné autonehodě počátkem 80. let. V roce 1975 se Ceaușescu zbavil komunistického veterána, sedmašedesátiletého Chivy Stoiky, kterého obvinil z nemorálního sexuálního vztahu s jeho dvadřacetiletou neteří. Stoicu se záhy poté zastřelil. Posledním „postiženým“ byl starý komunistička Constantin Pirulescu, zakládající člen strany a v 50. letech vysoký funkcionář. Na 12. sjezdu Rumunské komunistické strany v roce 1979 vystoupil proti znovuzvolení Ceaușeska generálním tajemníkem. Na tribuně mu vypnuli mikrofon, pak jej zbavili mandátu a vyvedli ze sálu. V červenci 1971 Ceaușescu na mimořádném zasedání vedení strany vyhlásil nový ideologický program, který znamenal totální kontrolu všeho